

กรมแพทย์มีการยื่อย ๆ อยู่ในสังกัดคือ¹⁶²

กรมแพทย์ฝ่ายหน้า

ผู้บังคับบัญชา สือศักดินา 1600 ไร่

กรมแพทย์ฝ่ายหลัง

ในกรม ห้องน้ำมีหมอนประเทาต่าง ๆ รวมทั้งพวง-

กรมหมอยาขาว

กุมารแพทย์ด้วย

กรมหมอยาชั้ย

กรมหมอนวด

กรมหมอยาตานาชา

กรมหมอยาตาชั้ย

กรมหมอวารรณโรค

๘. กรมลูกขุน กรมลูกขุนนี้ ในสมัยอยุธยา นับว่ามีความสำคัญเท่ากับกรมใหญ่ทั้ง ๖ ที่เดียว เพราะข้าราชการผู้บังคับบัญชากรมมีศักดินาสูงถึง 10000 ไร่ เทียบเท่ากับเสนาบดี

ข้าราชการส่วนใหญ่ในกรมนี้ เป็น พระมหาณ เรียกว่าพากบูโรหิต มีหน้าที่ตัดสินคดี ความต่าง ๆ ที่ส่งมาจากศาลประจำกรมของทั้งหลาย เราจึงเรียกพระมหาณหรือบูโรหิตที่ทำหน้าที่นี้ว่า พากลูกขุน ลูกขุนมีหน้าที่ตัดสินว่า ใครผิดใครถูก ตามที่บัญญัติไว้ในคัมภีรธรรมศาสตร์ เหตุที่ให้พากพระมหาณเป็นบูโรหิตเป็นลูกขุนตัดสินข้าคนี้ เพราะ พระมหาณยอมมีความสันติใจด้วยในคัมภีรธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ของพระมหาณมากกว่าผู้ใด¹⁶³

อนึ่ง หน้าที่เกี่ยวกับการตัดสินคดีความนี้ พากลูกขุนมีหน้าที่เฉพาะเป็นผู้กำหนดว่า ความนั้น ๆ มีมูลพอก็จะรับฟ้องไว้หรือไม่ และมีหน้าที่ตัดสินว่าใครผิดใครถูกตามจำนวนที่ผู้พิพากษาและตระลากการประจำศาลต่าง ๆ ส่งมาให้ รวมทั้งมีหน้าที่ให้คำปรึกษาแก่พากตระลากการเท่านั้น ลูกขุนไม่มีหน้าที่สอบสวน สืบสวนแต่อย่างใด หน้าที่นั้นเป็นของตระลากการประจำศาลของกรมของต่าง ๆ เมื่อพระมหาณตัดสินแล้ว ตระลากการประจำศาลก็จะนำไปวางบทลงโทษและดำเนินการลงโทษต่อไปอีกทีหนึ่ง¹⁶⁴ พากศาลมีหน้าที่และพากตระลากการประจำศาลของกรมของต่าง ๆ ได้ แต่ต่อมาภายหลัง แยกตัวออกไปสังกัดกับเจ้ากรมของทั้งหลาย อย่างไร ก็ตาม ข้อสันนิษฐานนี้ ไม่มีหลักฐานจะยืนยันได้¹⁶⁵

เมื่อจะตัดสินคดี พากลูกขุนทั้งหลายจะมาประชุมกัน ที่ประชุมนี้เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลหลวง ลูกขุน ณ ศาลหลวงจะประกอบด้วยลูกขุนทั้งหมด 12 คน¹⁶⁶

ผู้บังคับบัญชากรมลูกขุนคือ พระมหาณซึ่งผู้ใหญ่ 2 ท่าน ในตำแหน่งพระมหาราชครู คือ พระมหาราชนครู พระครุฑ์ธรรมรัตน์ สือศักดินา 10000 ไร่ และ พระมหาราชนครู พระราชนะไหท่า อาจารย์ สือศักดินา 10000 ไร่ เช่นกัน ถัดจากพระมหาราชครูทั้งสองไป มีพระมหาณในตำแหน่งที่ลดหลั่นลงมา เช่น พระราชนครู และปลัด เป็นผู้ช่วย¹⁶⁷

กรมลูกขุนยังมีกรมย่อยอยู่ในสังกัดอีก ดังนี้

กรมแพ่งกลาง อยู่ในความดูแลของบุญหลวงพระไกรศรี ถือศักดินา 3000 ไร่ มีหน้าที่จัดการบริหารศาลแพ่งกลาง ซึ่งเป็นศาลที่ทำหน้าที่พิจารณาความแพ่งที่มีโทษเบาบาง และจำเลยเป็นสมนook คือมิใช่พากษาราชบริพารในพระราชวัง ความผิดเป็นความผิดสถานเบา เช่น ลวนลามแต่ไม่ถึงชำเรา ทุบตีแต่ไม่ถึงสาหัสเป็นต้น¹⁶⁸

กรมแพ่งเกณฑ์ อยู่ในความดูแลของพระเกษมราชสุภาวดี ถือศักดินา 3000 ไร่ มีหน้าที่บริหารงานทั้งปวงของศาลแพ่งเกณฑ์ ซึ่งยังขึ้นอยู่กับกรมลูกขุนนี้ ศาลแพ่งเกณฑ์มีหน้าที่พิจารณาความแพ่งที่มีโทษหนักกว่าแพ่งกลางและจำเลยเป็นสมนook เช่นความผิดลวนลามและถึงชำเรา ทำร้ายร่างกายและได้รับบาดเจ็บ เป็นต้น¹⁶⁹

ศาลทั้งสองนี้ ยังรับพิจารณาคดีที่เป็นการอุธรรมตระลากของศาลอื่น ๆ ได้อีกด้วย ศาลแพ่งกลางและศาลแพ่งเกณฑ์แม้จะได้ถือว่าอยู่ในสังกัดของกรมลูกขุน แต่ต่อมาภายหลังกีบริหารงานเป็นอิสระจากกรมลูกขุนภายหลังพระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้เจ้านายมานังคับบัญชา กรมทั้งสองนี้ด้วย

การที่ศาลสองศาลยังสังกัดในกรมลูกขุนเรื่อยมาจนถึงรัตนโกสินทร์ เป็นเหตุให้รัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐานว่าเดิมศาลอื่น ๆ ก็คงสังกัดอยู่ในกรมลูกขุนด้วย แต่ต่อมาภายหลังกรมลูกขุนไม่สามารถบังคับบัญชาให้ตลอดรอบด้วยไปได้ เพราะมีคดีความมากมาย จึงต้องแยกจ่ายให้ศาลต่าง ๆ ไปสังกัดกรมกองอื่น ๆ เสีย เหลือไว้แต่ศาลแพ่งกลางและศาลแพ่งเกณฑ์ ซึ่งเป็นศาลพิจารณาความแพ่งเบา ๆ พอกีบรมลูกขุนจะดูแลได้¹⁷⁰

นอกจากนี้ยังมี

กรมราชพิธี มีหน้าที่จัดพิธีทางพราหมณ์ เช่น พิธีโสชิงช้า

กรมตำรา มีหน้าที่เก็บรักษาคัมภีร์ตำราต่าง ๆ

7. กรมพระคลังต่าง ๆ กรมพระคลังย่อย ๆ เหล่านี้ ควรจะสังกัดอยู่ในกรมพระคลังใหญ่ แต่เนื่องจากการพระคลังใหญ่มีหน้าที่มากมายจนทำไม่ไหว พระมหากษัตริย์จึงทรงมอบหมายให้กรมพระคลังย่อยทำหน้าที่เฉพาะอย่างให้งานด้านการคลังนั้น ๆ ลุล่วงไปทันความต้องการ กรมพระคลังย่อย ๆ จึงทำงานเป็นอิสระจากพระคลังใหญ่ และขึ้นกับพระมหากษัตริย์โดยตรง¹⁷¹ กรมพระคลังย่อยมีดังต่อไปนี้

กรมพระคลังมหาสมบัติ มีหน้าที่ดูแลพระราชทรัพย์ของหลวง และว่าความที่เกี่ยวข้องกับพระราชทรัพย์¹⁷² กรมพระคลังมหาสมบัติอยู่ในความควบคุมของพระราชนัดีศรีรัตนราชสมบัติ ถือศักดินา 5000 ไร่ กรมพระคลังมหาสมบัติยังมีกรมย่อย ๆ ขึ้นอยู่กับมหนึง คือ กรมช่างเงิน มีพระศรีไกรลากาชาดเครษฐี ถือศักดินา 3000 ไร่ เป็นเจ้ากรม¹⁷³

กรมพระคลังสินค้า เรื่องราวของกรมนี้ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นในหัวข้อที่ว่ากรมพระคลังใหญ่ เนื่องจากในชั้นต้น กรมพระคลังสินค้า ขึ้นอยู่กับกรมพระคลังใหญ่ ต่อมาจึงค่อย ๆ ทำงานเป็นอิสระ ลอยตัวอยู่ด่างหาก หน้าที่ในชั้นต้นของกรมพระคลังสินค้าคือ แต่งสำราญหลวง คือ

จัดซื้อสินค้าต่าง ๆ ลงสำเนาหารองไปค้าขายต่างประเทศ เป็นการช่วยงานของเสนาบดีคลังซึ่งมีหน้าที่อยู่หลายอย่าง ต่อมากายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมา กรมพระคลังสินค้ามีอำนาจและมีอำนาจยิ่งขึ้น เนื่องจากมีหน้าที่ในการผูกขาดการค้าของอาณาจักร กรมพระคลังสินค้าจะเป็นผู้รับซื้อสินค้าต่าง ๆ ที่รัฐบาลกำหนดไว้ซึ่งเรียกว่าสินค้าต้องห้ามจากประชาชนได้แต่เพียงผู้เดียว ประชาชนจะนำไปขายให้แก่คนอื่น เช่น พ่อค้าต่างชาติไม่ได้ เมื่อกรมพระคลังสินค้าซื้อมาแล้ว ก็จะนำไปขายให้แก่พ่อค้าต่างชาติเอง ทำให้กรมพระคลังสินค้าสามารถกำหนดราคากันขึ้นตามใจชอบ ซึ่งก็มักจะเป็นเชือกุก ขายแพงเพื่อเอากำไรในนั้นเอง นอกจากนี้ เมื่อเรือสินค้าต่างชาติเข้ามา กรมพระคลังสินค้ายังมีอำนาจลงใบซื้อสินค้าได้ก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาวุธปืน เหลือจากที่พระคลังสินค้าต้องการแล้ว พ่อค้าต่างชาติจึงนำไปขายให้แก่ประชาชนได้ สินค้าที่กรมพระคลังสินค้าซื้อมาจากพ่อค้าต่างชาตินี้ ภายนหลังกันนำไปให้ประชาชนอีกด่อนั้นเอง และมักขายในราคากลางกันกว่าที่ซื้อมาเพื่อหากำไรอีกเช่นกัน นอกจากนี้กรมพระคลังสินค้ายังมีหน้าที่รับส่วยจากประชาชนเพื่อไปขายให้กับพ่อค้าต่างชาติอีกด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อมีการยกเลิกการผูกขาดการค้าของกรมพระคลังสินค้า พระมหาภัตตริย์ได้ทรงให้กรมพระคลังสินค้ามีหน้าที่เก็บภาษีอากรใหม่ ๆ ที่จัดตั้งเพิ่มขึ้นเป็นการชดเชยอีกหลายประการ¹⁷⁵ กรมพระคลังสินค้าจึงยังมีอำนาจอยู่ต่อมานถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปการปกครองประเทศไทย

กรมพระคลังสินค้า อยู่ในความควบคุมของ พระยาครีพิพัฒน์ ศักดินา 5000 ไร่

กรมพระคลังสวน อยู่ในความควบคุมของ หลวงแก้วคุณหรัตนบดี ศักดินา 1000 ไร่ มีหน้าที่เก็บอากรค่าสวนตามที่ปรากฏในโอนดที่ดินที่ทางราชการเป็นคนออกให้¹⁷⁷

กรมพระคลังในชัย และ กรมพระคลังในขาว อยู่ในความควบคุมดูแลของ พระราไชย ไนสุริยา ศักดินา 3000 ไร่ และ พระสมบัติชินาก ศักดินา 3000 ไร่ ตามลำดับ¹⁷⁸ กรมพระคลังทั้งสองนี้มีหน้าที่จัดซื้อสิ่งของต่าง ๆ สำหรับใช้ในการก่อสร้าง เหตุที่ต้องจัดตั้งคลังทั้งสองขึ้นมา ก็เพราะพวกราษฎรชาวที่เป็นคนคุ้มแรงงานไพรในการก่อสร้างมักไม่มีความรู้ในเรื่องสิ่งของและราคากลางของเพราบานงค์ไม่ใช่ช่าง แต่เลือกเอาคนที่สามารถบังคับบัญชาไพรให้เชือฟังได้เป็นสำคัญ จึงต้องตั้งคลังทั้งสองไว้ให้มีหน้าที่จัดซื้อสิ่งของในราคากันเท่ากัน ให้กันต่อความต้องการต่อมากลังทั้งสองนี้ งานเสื่อมไกรมลงไป เพราะเจ้าหน้าที่ไปกินสินบนพวงพ่อค้า รับซื้อของที่ไม่มีคุณภาพ และราคาสูงเข้ามาเป็นอันมาก ซึ่งของเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์อันใดในการก่อสร้าง การจัดซื้อนี้ แบ่งงานเป็นสองฝ่าย กรมพระคลังในขาว เป็นผู้จัดซื้อเครื่องเหล็กต่าง ๆ กรมพระคลังในชัย เป็นผู้จัดซื้ออุปกรณ์ของใช้จิปาถะอื่น ๆ เช่น น้ำยาทาสี เป็นต้น¹⁷⁹

กรมพระคลังวิเศษ อยู่ในความควบคุมดูแลของ พระราชนัดลักษณ์พิพิทธมนต์ ถือศักดินา 3000 ไร่ มีหน้าที่จัดซื้อและ รักษา ผ้าแพรพรรณทั้งปวง สำหรับพระมหาภัตตริย์ทรงใช้ในราชการ แต่ภายหลังหน้าที่ของพระคลังวิเศษก็ค่อย ๆ เสื่อมถอยไป ทั้งนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐาน ไว้ว่า อาจเป็นพระผ้าแพรพรรณนี้เก็บวักชายาก และพระมหาภัตตริย์ทรงประสงค์จะให้อัญ

บอย ๆ การนำผ้าไปไว้ที่พระคลังวิเศษ ทำให้ไม่สะดวกจึงทรงย้ายมาให้พระคลังในเป็นผู้เก็บรักษา คลังวิเศษจึงกลายเป็นเพียงผู้รับเอกสารจากพระมหากษัตริย์ไปให้แก่บุคคลที่พระมหากษัตริย์มีประประสงค์จะพระราชทานให้เท่านั้น¹⁸⁰

กรมพระคลังราชการ มีหน้าที่รับส่วยมาจากเมืองขึ้น ของกรมพระคลัง คือ บริเวณหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เช่น เมืองจันทบุรี ระยอง ตราด ชลบุรี สมุทรปราการ นนทบุรี รวมไปถึงเมืองสมุทรสงครามและสมุทรสาครด้วย แสดงให้เห็นว่า กรมพระคลังราชการ คงจะตั้งขึ้นในระยะหลัง เพราะพระคลังจะได้รับมอบหมายได้ปักครองเมืองชายทะเลในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว การรับส่วยมาเก็บไว้นี้ก็เพื่อเอาไว้ใช้ทางราชการ แต่ส่วยที่ได้มักไม่พอใช้ ต้องจัดซื้อเพิ่มเติม กรมพระคลังราชการจึงมีหน้าที่จัดซื้อของดังเช่นกรมพระคลังในชัยและในขวາอีกด้วย¹⁸¹

8. กรมพระอาลักษณ์ อัญในความควบคุมของพระศรีภูบุรีฯ ถือศักดินา 5000 ไร่ มีหน้าที่เก็บรักษาหนังสือทางราชการต่าง ๆ เช่น กฎหมาย ประกาศทางราชการ หมายตั้งเจ้านายและขุนนางเป็นผู้จารึกพระสุพวนบัตร และเป็นผู้เขียนพระราชสาร์สัน ตลอดจนเขียนและคัดลอกวรรณคดีต่าง ๆ¹⁸² กรมพระอาลักษณ์ขึ้นสังกัดกับพระมหากษัตริย์

9. กรมราชบัณฑิต อัญในความควบคุมของพระยาธรรมบูรีฯ ซึ่งมีศักดินา 1000 ไร่¹⁸³ อัญในตำแหน่งจางวางแผน ผู้ที่รับผิดชอบรองลงไป คือ ตำแหน่งเจ้ากรม ได้แก่ พระวิเชียรบูรีฯ ถือศักดินา 800 ไร่ หน้าที่สำคัญของกรมราชบัณฑิตในสมัยก่อน คือ สอนหนังสือ หรือ บอกหนังสือแก่พระภิกษุสงฆ์ และตรวจตราพระสงฆ์เวลาไม้เปลบปริยัติธรรม หน้าที่ในการหลังนี้ทำร่วมกับกรมธรรมการ¹⁸⁴

10. กรมโหรฯ อัญในความควบคุมของพระไหารชินดี ถือศักดินา 3000 ไร่¹⁸⁵ จากชื่อของกรมนี้ พอสันนิษฐานได้ว่า กรมโหรฯ มีหน้าที่ศึกษาตำรับตำราต่าง ๆ ทางโหราศาสตร์ และให้คำพยากรณ์และการให้ฤกษ์ยามแก่พระมหากษัตริย์ในโอกาสต่าง ๆ เช่น ในการทำสิ่งกรรมการก่อสร้างสถานที่สำคัญ การสมโภชพระราชโกรส พระราชชีด้า ฯลฯ

11. กรมมหาดเล็ก ข้าราชการในกรมนี้ รวมพวกข้าราชการบริพารส่วนพระองค์ ที่มีหน้าที่รับใช้พระมหากษัตริย์ในทันต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน รวมเรียกว่ามหาดเล็ก

กรมมหาดเล็กนี้ มีลักษณะพิเศษ เพราะถือว่าเป็นกรมในบังคับบัญชาส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์มิใช่เป็นกรมในทางการปักครอง¹⁸⁶ แต่ความจริงแล้วกรมมหาดเล็กจะมีบทบาทในการเมือง การปักครองในเวลาต่อมาด้วยไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยหลัง ๆ เช่น รัตนโกสินhar เพราžeว่า ข้าราชการในกรมนี้ ซึ่งจะเป็นบุตรหลานของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จะเป็นผู้ที่ได้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ และเป็นผู้ที่พระองค์วางพระทัย ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงมักทรงเลือกสรรมหาดเล็กที่วางพระทัยออกไปดำรงตำแหน่งในกรมกองสำคัญอื่น ๆ และหลายคนที่ได้เลื่อนยศเป็นเจ้ากรมในเวลาต่อมา กรมมหาดเล็กจึงเปรียบเสมือนที่ฝึกหัดราชการของบรรดาเจ้ากรมทั้งหลายนั้นเอง

การยื่นขออุปกรณ์ในฝ่ายทหาร มีดังต่อไปนี้

กรมที่จัดอยู่ในฝ่ายทหาร นอกจากรัฐบาลไทย และกรมย่อยที่สังกัดในรัฐบาลไทยคือ กรมอาสาแพดเหล่า ดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว กรมย่อยที่จัดเป็นกรมฝ่ายทหารยังมีที่สำคัญอีกดังต่อไปนี้

1. กรมที่ทำหน้าที่เป็นทหารรักษาพระองค์ ที่จัดไว้ในฝ่ายทหารนี้ มีทั้งหมดดังต่อไปนี้คือ

1.1 กรมพระตำรวจ แบ่งออกเป็นสองส่วน คือฝ่ายชายและฝ่ายขาว อุปกรณ์ความควบคุม

ของจังหวัดประจำ 2 คน คือ

พระยาอภัยณฑุกทร์ จังหวัดพระตำรวจชาย ศักดินา 3000 ไร่

พระอนุชิตราชฯ จังหวัดพระตำรวจนคราชว่า ศักดินา 3000 ไร่¹⁸⁷

ในการพระตำรวจนี้มีกรมตำรวจย่อย ๆ ขึ้นด้วยดังนี้

กรมตำรวจในขาว

กรมตำรวจในเขียว

กรมพระตำรวจใหญ่ขาว

กรมพระตำรวจใหญ่เขียว

กรมพระตำรวจนอกขาว

กรมพระตำรวจนอกเขียว¹⁸⁸

กรมพระตำรวจมีหน้าที่รักษาความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ ถ้าเป็นเวลาที่ประทับ

อยู่ในพระราชวังกรมพระตำรวจจะรักษาการณ์อยู่ชั้นนอก ถ้าพระมหากษัตริย์เสด็จออกจากออกพระราชวัง กรมพระตำรวจมีหน้าที่จัดบวนองครักษ์ตามเสด็จด้วย นอกจากนี้กรมพระตำรวจยังบังคับบัญชาคลรับสั่ง ซึ่งเป็นศาลาที่พิจารณาความที่มีผู้ถูกภัยก่อต่อพระมหากษัตริย์ พระมหา กษัตริย์จะทรงมอบหมายให้กรมพระตำรวจเป็นผู้สอบสวน และพระองค์จะมีรับสั่งเอง โดยไม่ เกี่ยวข้องกับกรมลูกบุญ เมื่อพระมหากษัตริย์จะลงพระฉายาเก่าผู้ใด ก็เป็นหน้าที่ของกรมพระ ตำรวจนี้ นอกจากนี้กรมพระตำรวจยังมีหน้าที่สร้างพลับพลาหรือพระเมรุที่ต้องทำในเวลาเรื้อร่วม แล้วถ้าพระมหากษัตริย์ทรงมีราชการในเขตหัวเมือง ก็มักจะทรงให้ข้าราชการในกรมพระตำรวจ ออกไปสำรวจตราเอกสารราชการมา กรมผู้พิพากษา ก็ขึ้นอยู่กับกรมพระตำรวจ กรมพระตำรวจนี้แม้จะจัดไว้ในฝ่ายทหาร แต่ก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกรมกลาโหมแต่อย่างใด แต่พระมหากษัตริย์ทรงเป็น ผู้บังคับบัญชาโดยตรง และทรงเป็นผู้แต่งตั้งจังหวัดและเจ้ากรมย่อย ทั้งหลายด้วย¹⁸⁹

1.2 กรมสนมทหารขาว และ กรมสนมทหารเขียว อุปกรณ์ในบังคับบัญชาของหลวงพระมหา บริรักษ์ และ หลวงสุริยภักดี ตามลำดับ เจ้ากรมทั้งสองมีศักดินาคนละ 1600 ไร่¹⁹⁰ กรมพระ สนมทหารทั้งสองมีหน้าที่คุ้มครองและรักษาสำนักฝ่ายในเชิงรวมทั้งการคุ้มครองความปลอดภัยของพระสนม เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงประทับอยู่ในพระราชวัง¹⁹¹ ข้าราชการกรมพระสนม และทหารจะพัก อยู่ในกำแพงวัง และเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระราชวัง ก็จะมีหน้าที่อยู่ในบวน องครักษ์ด้วย

1.3 กรมพัฒนาฯ และ กรมพัฒนาชัย อยู่ในความรับผิดชอบของหลวงหฤทธิ์ไทย และ หลวงอภัยสุรินทร์ ตามลำดับ เจ้ากรมทั้งสองมีศักดินา 1000 ไร่¹⁹² กรมพัฒน์ มีหน้าที่เป็นองครักษ์พระมหากษัตริย์ คล้ายกับหน้าที่ของกรมพระตำรวจคือ ตั้งประจำการณ์อยู่ในเขตพระราชวังชั้นนอก¹⁹³

1.4 กรมทนายเลือกหอกขวา และ ทนายเลือกหอกซ้าย อยู่ในความรับผิดชอบของขุนภักดีอาสา และ ขุนไชนาภักดี ตามลำดับ เจ้ากรมทั้งสองมีศักดินาคนละ 600 ไร่¹⁹⁴ หน้าที่ของกรมทนายเลือกหอกภักดีคือ ด้อยเป็นองครักษ์เวลาพระมหากษัตริย์เสด็จออกไปที่ใกล้ๆ พากทนายเลือกหอกจะมีหน้าที่ป้องกันอันตรายชนิดที่ไม่จำเป็นถึงกับใช้อาวุธ เช่น จับคนบ้าที่วิ่งเร่อร่ามาใกล้ลักษณะเสด็จ เป็นต้น ดังนั้น ข้าราชการในกรมนี้ จึงต้องคัดเลือกจากผู้ที่มีร่างกายล้ำสันเยี่งแรง มีฝีมือชำนาญดี รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชบัญญัติไว้ว่า กรมทนายเลือกหอก เกิดขึ้นเพื่อพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนโปรดทรงมวย จึงทรงเลือกหคนมีฝีมือดีไว้เป็นเพื่อนพระองค์ สำหรับจะเสด็จปลอมแปลงไปในที่แห่งใดที่ไม่ควรจะใช้ป้องกันด้วยอาวุธ แต่ถ้าเป็นการเสด็จโดยปกติ ข้าราชการกรมทนายเลือกหอกต้องเข้าขบวนแห่ด้วย และได้อือหอกเช่นเดียวกับกรมพระตำรวจ¹⁹⁵

1.5 กรมรักษาพระองค์ขวา และ กรมรักษาพระองค์ซ้าย อยู่ในความรับผิดชอบของหลวงกันยูบาก และ หลวงราชสวาก ตามลำดับ มีศักดินาคนละ 600 ไร่ มีหน้าที่รักษาพระองค์ แต่ได้อยู่ใกล้ชิดยิ่งกว่าพากได้ๆ สามารถเข้าไปปฏิบูรณ์ราชการได้ถึงเขตพระราชฐานชั้นใน นับว่า เป็นผู้ที่ได้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์เป็นที่สองรองจากพากชาติซึ่งเป็นฝ่ายพลเรือน หน้าที่อีกประการหนึ่งคือ มีหน้าที่ด้านรักษาด้านไม้และเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นสิ่งสำหรับสำราญพระราชหฤทัย ของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งมีหน้าที่ทำงานด้านช่าง ซึ่งเรียกกันว่า เป็นนายค้านบ้างอย่างด้วย¹⁹⁶

1.6 กรมสนมกลางขวา และ กรมสนมกลางซ้าย อยู่ในความรับผิดชอบของหลวงภูเบน สิงหนาทและหลวงอวินชาติสังหาร มีศักดินาคนละ 800 ไร่ จะมีหน้าที่อย่างไรไม่ปรากฏหลักฐาน ในระยะหลัง

1.7 กรมทหารในกลาง ทหารในขวา และ กรมทหารในซ้าย

กรมทหารในกลางเป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารในขวาและซ้าย โดยมีจังหวัดกรม ยศ พระราชสกุลรวม ศักดินา 3000 ไร่ เป็นผู้รับผิดชอบ ตำแหน่งรองลงไปคือ เจ้ากรมทหารในขวา และ เจ้ากรมทหารในซ้าย ซึ่งได้แก่หลวงวิสุตโภชนาค และหลวงโยธาเทพ ตามลำดับ มีศักดินาคนละ 1600 ไร่¹⁹⁷ กรมทหารในมีหน้าที่รักษาพระองค์ใกล้ชิดเช่นกัน เช่น รักษาการในเรือบลังค์ เวลาพระมหากษัตริย์เสด็จลงลอยพระประทีป เป็นต้น กรมทหารในมีหน้าที่เป็นกรมช่างไม้ ทำการอยู่ในพระบรมมหาราชวังด้วย และเป็นนายช่างตรวจสอบนบรดานายด้านทั้งหลายอีกทีหนึ่ง¹⁹⁸

1.8 กรมเรือคู่ชัก กรมนี้ไม่ปรากฏชื่อในพระไอยุการตำแหน่งน่า ทหารหัวเมือง สันนิษฐานว่าเป็นกรมที่ตั้งขึ้นในภายหลัง กรมเรือคู่ชักนั้น เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่ค่อยเป็นขบวนการรักษาตามเสด็จร่วมกับกรมพระตำรวจ ถ้าพระมหากษัตริย์เสด็จทางสกลมหาด ถ้าเสด็จทางชลมารคกรมเรือคู่ชักมีหน้าที่ลงเรือสองลำนำหน้าเรือพระที่นั่ง เพื่อป้องกันอันตรายทั้งปวง แต่กรมนี้ไม่ต้องประจำเรืออยู่ในพระมหาราชวัง¹⁹⁹

2. กรมทหารอาสา ส่วนใหญ่ ข้าราชการกรมทหารอาสาเป็นชาวต่างชาติที่เข้ามาในเมืองไทย ส่วนใหญ่มาโดยถูกภาครัฐอนุมัติในฐานะเชลย เนื่องจากบุคคลเหล่านี้ มีวิชาความรู้ที่จะเป็นประโยชน์ต่อไทย จึงได้รับอนุญาตให้เข้ารับราชการ และจัดเป็นกรมทหารอาสาอีก นอกจากนี้อาจมีชาวต่างชาติที่เข้ามายังบริการหรือแสวงหาโชคในเมืองไทย เช่น ชาวญี่ปุ่น ชาวโปรตุเกส ชาวจาม เป็นต้น การที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงรับชาวต่างชาติทั้งหลายเข้ามา เป็นทหารอาสาอีก แสดงให้เห็นว่าไทยยังขาดแคลนกำลังคนอยู่เป็นอันมาก และในสมัยอยุธยา ตอนปลาย เมื่อมีการอนุญาตให้เพรจ่ายเงินแทนแรงงานได้ พากเพียรทั้งหลายจึงนิยมที่จะจ่ายเงิน ให้แทนการเข้ามารับราชการ พระมหากษัตริย์จึงทรงใช้วิธีว่าจ้างชาวต่างชาติเข้ามารับราชการใน กรมทหารอาสา ผู้เป็นเจ้ากรมทหารอาสาส่วนใหญ่จะเป็นคนเชื้อชาตินั้น ๆ ที่ได้รับความไว้วาง พระทัยจากพระมหากษัตริย์

กรมทหารอาสาที่มีความสำคัญมากที่สุดคือ

2.1 กรมทหารอาสามอยุ กรมอาสามอยุอยู่ในความควบคุมของ เจ้าพระยามหาไชยา ศักดินา 3000 ไร่ มีตำแหน่งเป็นจางวาง มีกรมย่อยอยู่ในสังกัดคือ²⁰⁰

กรมกลืออง กลือองเป็นชื่อเมืองอยู่ทางชายแดนตะวันออกของมอยุติดต่อกับเขตแดนไทย เมืองกลือองจะเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญของเมืองหัววย ในสมัยอยุธยา เมื่อมีการบรรยายว่า ไทย-มอยุ หรือ ไทย-พม่า เพื่อชิงความเป็นใหญ่เหนือเมืองหัววย คงจะมีการภาคต้องซากลืออง เข้ามาไว้ในเขตแดนไทยเป็นอันมาก ความอยุที่มาจากเมืองนี้จึงถูกจัดขึ้นเป็นทหารอาสาและเรียก กรมนี้ว่า กรมกลืออง

กรมดังทองขوا

ข้าราชการในกรมอาสามอยุ จะได้รับยศอย่างมอยุ คือเป็น สนิ

กรมที่เป็นอาสามอยุอื่น ๆ อีกได้แก่

กรมดานส่องมือกดัง และ กรมดังทองข้าย

2.2 กรมอาสามาน จางวางกรมคือ พระราชนวัสรร ศึกดินา 2000 ไร่ มีกรมย่อย ๆ อยู่ในสังกัดคือ กรมอาสามานขوا และ กรมอาสามานข้าย²⁰¹ ส่วนใหญ่หน้าที่ของกรมอาสามาน คือ การรบทางเรือ เนื่องจากอาณาจักรเดิมของจาม ชื่อเรียกว่า อาณาจักรจามปานันอยู่ติดฝั่งทะเล และชาวจามมีความชำนาญมากในการเดินเรือ กรมอาสามานอยุได้การบังคับบัญชาของกรมกลาโนء²⁰²

2.3 กรมอาสาญี่ปุ่น ตั้งเป็นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ²⁰³ ความจริงชาวญี่ปุ่นเข้ามายังบริการในเมืองไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น สันนิษฐานว่า มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในสมัยพระนเรศวร พากามูเร ได้อพยพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยามาเกิน เนื่องจาก พากามูเรที่เป็นคริสต์ถูกกีดกันในประเทศไทยญี่ปุ่น มีหลักฐานปรากฏว่า มีทหารอาสาญี่ปุ่นเข้าร่วมอยุ ในกองทัพไทยสมัยสมเด็จพระนเรศวรไปรับศึกพม่าในคราวสองครั้มยุทธหัตถี ใน พ.ศ. 2135 ตัวอย่างเช่น สมัยพระเอกาทศรถ จึงทรงจัดตั้งกองอาสาญี่ปุ่นขึ้น กองอาสาญี่ปุ่นจะมีบناบทสำคัญ มากในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ต่อมาสมัยพระเจ้าปาราชาททรงก่อเริ่มเรื่องความสำคัญลงไป เพาะพระเจ้าปาราชาททรงได้ทรงขับไล่ชาวญี่ปุ่นออกไปจากอยุธยาเป็นจำนวนมาก

เจ้ากรรมอาสาญี่ปุ่น จะเป็นขุนนางในยศ พระ堪นาภิมุก ถือศักดินา 1000 ไร่
ภายหลังเมื่อกรรมอาสาญี่ปุ่นเสื่อมความสำคัญแล้ว หน้าที่ส่วนใหญ่ของกรรมอาสาญี่ปุ่น
มักเป็นเรื่องการช่วยในพระราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีปลงพระศพ²⁰⁴

2.5 กรณฝรั่งแม่นปืน แบ่งเป็นกรณชัยและกรณขาว มีกำเนิดมาจากการที่พระมหากษัตริย์
ในสมัยอยุธยาทรงว่าจ้างกำลังทหารรับจ้างชาวโปรตุเกสที่ชำนาญในด้านปืนให้เข้าร่วมรบในกอง
ทัพไทย เพราะวิชาการในด้านนี้ของทางโปรตุเกสกว่าของไทยมาก กรณฝรั่งแม่นเป็นมีหน้าที่เป็น
ทหารปืนใหญ่ และทำหน้าที่จูกซ่องล้อมวงเพื่อป้องกันภัยให้พระมหากษัตริย์ ตลอดจนเข้าใน
ขบวนแห่เมื่อเสด็จออกด้วย²⁰⁵

2.6 กรณอาสาญวน และ กรณอาสาลาວ เป็นกรณที่เกิดขึ้นในระยะหลัง ข้าราชการของ
สองกรรณี้ ส่วนใหญ่เป็นพวากชลยศึกลาว พวากชลยศึกเหล่านี้พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทาน
ให้เป็นไพร่สม คือไพรในสังกัดกรมของเจ้านายทั้งหลาย เมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ไป มีการปรับ
ไพร่สมของเจ้านายมาเป็นไพร่หลวง จึงเกิดเป็นกรมของพวากอาสาญวนหรือลาวขึ้น ถ้าเป็นกรม
ที่ไพร่พลเป็นคนไทย เรียกว่า อาสาใหม่ และแยกจ่ายไปเป็นสังกัดกับกรมกองต่าง ๆ ทั่วไป ทั้ง
ฝ่ายกลาโหม และกรมใหญ่อื่น ๆ²⁰⁶

3. กรณช่างต่าง ๆ ความจริงงานของกรณช่างเป็นงานฝ่ายพลเรือน เหตุที่จัดไว้ในฝ่ายทหารใน
ระยะแรกนี้ น่าจะเป็นเพราะในการยกทัพไปต่อสู้ข้าศึกนั้นต้องใช้ช่างหรือที่เรียกว่าทหารช่างใน
การสร้างสะพานสร้างป้อม ขุด深นามเพลละ ฯลฯ จึงทำให้พวากกรณช่างสังกัดอยู่กับฝ่ายทหาร
รวมทั้งพวากช่างปืน ช่างแกะสลัก ช่างเยียน ฯลฯ ด้วย มาภายหลัง งานของช่างมีมีอิทธิพลน้อยลง
ออกจากฝ่ายทหารโดยลำดับ พระมหากษัตริย์มักทรงแต่งตั้งให้เจ้านายได้เป็นเจ้ากรณช่าง กรณ
ช่างเลยแยกตัวมาเป็นอิสระจากกลาโหมและขึ้นต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง กรณช่างที่สำคัญมี
อยู่ 10 กรณด้วยกัน จึงมักเรียกรวม ๆ กันว่า กรณช่างสันหนู ช่างชนิดได้ถือว่ามีความสำคัญมากน้อย
เพียงใด ดูได้จากศักดินาของเจ้ากรณดังนี้ก็อ

กรณช่างเขียน เจ้ากรณศักดินา 800 ไร่ มีแบ่งออกเป็นช่างเขียนชั้ยขาว

กรณช่างแกะ เจ้ากรณศักดินา 400 ไร่ (ถือว่าช่างเขียนสำคัญกว่าช่างแกะ)

กรณช่างสลัก เจ้ากรณศักดินา 600 ไร่ แบ่งเป็นกรณชัยและกรณขาว

กรณช่างกลึง เจ้ากรณศักดินา 300 ไร่

กรณช่างหล่อ เจ้ากรณศักดินา 300 ไร่ แบ่งเป็นกรณชัยและกรณขาว

กรณช่างปืน เจ้ากรณศักดินา 500 ไร่ แบ่งเป็นกรณชัยและกรณขาว

กรณช่างหุ่น เจ้ากรณศักดินา 400 ไร่

กรณช่างสัก เจ้ากรณศักดินา 300 ไร่ แบ่งเป็นกรณชัยและกรณขาว

กรณช่างบุ เจ้ากรณศักดินา 200 ไร่

กรณช่างปูน เจ้ากรณศักดินา 300 ไร่²⁰⁷

4. กรณอันๆ ที่สังกัดทางฝ่ายทหาร กรมเหล่านี้ได้แก่

การช่างเรือข้ามและข้าม สันนิษฐานว่ามีหน้าที่ต่อเรือและซ่อมแซมเรือ จ้างงาน คือ หลวงวิจิตรนาวา ศักดินา 400 ไร่²⁰⁸

กรมกลองชนะ จัดว่าเป็นกรมสำคัญเช่นกัน เพราะเจ้ากรมคือ หลวงราชมา奴 ถือศักดินา 1000 ไร่²⁰⁹

กรมแตร แบ่งเป็นกรมข้ายและขัว เจ้ากรมแตร มีศักดินาเพียง 300 ไร่²¹⁰

กรมกลองชนะและกรมแตรนี้ คงมีหน้าที่ร่วมใน พระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งต้องใช้เครื่องดนตรีสองประเภทนี้ เช่น พระราชพิธีพระบรมศพ

นอกจากกรมย่อยของฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ตั้งที่ก่อรากมาแล้วข้างต้น ยังมีกรมย่อยอีกส่วนหนึ่งที่สามารถจัดแบ่งไว้เป็นอีกกลุ่มหนึ่งต่างหาก กรมเหล่านี้คือ กรมของเจ้านายในพระรำขวงศ์ นับแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา เมื่อมีการติดต่องานอำนวยของเจ้านายในการปกครองหัวเมืองส่วนภูมิภาคนั้น เจ้านายส่วนใหญ่ต้องประทับอยู่ในเมืองหลวง พระมหาชนชติริย์ได้ชัดเจนโดยการให้ทรงบังคับบัญชากรมกองย่อย ๆ ที่ไม่สูงสำคัญ และเมื่อมีกรมกองย่อยให้ไม่พอ เพราะจำนวนเจ้านายเพิ่มมากขึ้นทุกที พระมหาชนชติริย์ทรงให้เจ้านายบังคับบัญชากรมล้อยเฉย ๆ ไม่มีหน้าที่โดยเฉพาะ กรมล้อยนี้ประจำด้วยกำลังไฟร์จำนวนหนึ่ง คือ พวงไฟร์สมสำหรับให้เป็นกำลังของเจ้านาย เจ้านายจะได้ใช้ทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อหารายได้ให้เจ้านายและเป็นเกียรติยศสำหรับเจ้านายด้วย กรณีจึงมีฐานะเที่ยงเท่าเมืองที่เจ้านายเคยปกครองมาหนึ่งสอง²¹¹ เพียงแต่ว่ามีกำลังคน ไม่มีเนื้อที่การปกครองแต่อย่างใด เจ้านายผู้ได้ได้รับการอนุมัติให้ปกครองกรมเหล่านี้ เรียกว่า การให้ทรงกรม ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยสังคมไทยต่อไป การบริหารงานของกรมกองต่าง ๆ ในส่วนกลางในสมัยอยุธยา

ตำแหน่งในกรมกอง ตำแหน่งในแต่ละกรม กอง จะมีลักษณะนี้ไปดังนี้คือ

ผู้บังคับบัญชาคือเจ้ากรม แต่ในบางกรณีจะมีจังหวาง เป็นผู้บังคับบัญชาสูดสุด และมีเจ้ากรมเป็นตำแหน่งรองลงไป เจ้ากรมของแต่ละกรม กองจะมีความสำคัญไม่เท่ากัน สำหรับเจ้ากรม กองใหญ่ เจ้ากรมจะมีฐานะสูงมากกว่ากรมกองย่อย เครื่องหมายกำหนดฐานะความสูงคือตึกของเจ้ากรมที่เห็นได้ชัดเจนคือ ศักดินา กรมกองใหญ่ ดังที่น กรมพระกาลาโหม กรมมหาดไทย เวียง วังคลัง นา เจ้ากรมจะมีศักดินาถึง 10000 ไร่ ซึ่งเป็นศักดินาชั้นสูงสุดสำหรับขุนนางในสมัยอยุธยา ส่วนเจ้ากรมย่อยอื่น ๆ มีศักดินาลดหลั่นลงมา เช่น 5000 ไร่ 3000 ไร่ 1600 ไร่ 800 ไร่ จนถึง 200 ไร่ เจ้ากรมที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ไม่จัดว่าเป็นขุนนาง แต่เป็นเพียงขุนหมื่น ซึ่งไม่มีอภิสิทธิ์เท่าเทียมขุนนางแม้จะมีตำแหน่งเป็นถึงเจ้ากรมก็ตาม

ตัดจากเจ้ากรม คือ ผู้ช่วยเจ้ากรมซึ่งเรียกว่า ปลัดกรม สำหรับในสมัยใหม่ เช่น กรมใหญ่ทั้ง 6 ตำแหน่งนี้จะเรียกว่า ปลัดทูลออก

รองลงมาคือ สมทูนากุญช์ หรือนายทะเบียน ซึ่งเป็นผู้รับรวมรายชื่อข้าราชการในกรม กองตลอดจนไฟร์พลที่ขึ้นสั่งกับกรม กองนั้น ๆ

ตำแหน่งที่มีหน้าที่สำคัญอีกตำแหน่งหนึ่ง คือ เสมียนตรา หรือ เลขานุการกรม ซึ่งมีหน้าที่เขียนและประทับตราเอกสารต่าง ๆ ของกรม

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งประจำแต่ละกรมกองเป็นการเฉพาะลงไปอีกมากหลายตำแหน่ง ข้าราชการที่มีอำนาจหน้าที่ประจำในตำแหน่งต่าง ๆ ของกรมกองเหล่านี้ จะได้รับยศและพระราชทินนาม (คือ ชื่อที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ต่อท้ายยศ) ซึ่งดังไว้เช่นพะสำหรับตำแหน่งหัวหน้าในแต่ละกรมกอง ดังที่ได้ยกตัวอย่างดังกล่าวไว้แล้วข้างต้น ถ้าได้รับเลื่อนตำแหน่ง หรือย้ายกรมกองไป ยศและพระราชทินนาม โดยเฉพาะพระราชทินนามจะเปลี่ยนไปด้วย ดังเช่น เจ้าพระยาโกษาธิบดี เป็นยศ และพระราชทินนามสำหรับเสนาบดีกรมคลัง ถ้าได้เลื่อนเป็นสมุหพระกลาโหม ก็จะต้องเปลี่ยนพระราชทินนามไปเป็นเจ้าพระยามหาเสนา เป็นต้น

ผู้ดำรงตำแหน่งในกรมกองสำคัญ ๆ และกรมย่อยส่วนใหญ่มักเป็นขุนนาง เจ้านายจะได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้ากรมบัง แต่ไม่มีมากนัก พวากุนนางที่ได้ดำรงตำแหน่งเหล่านี้ ส่วนใหญ่ เป็นบุตรหลานของขุนนางผู้ใหญ่ในกรมกองนั้น ๆ มาก่อน เมื่อฝ่ายบิดามารดาถวายตัวเป็นขุนนาง ก็โปรดฯ ให้ฝึกงานกับบิดาหรือญาติอื่น ๆ ในกรมนั้น และจะได้เลื่อนตำแหน่งและยศสูงขึ้นโดยลำดับ

รายได้ของกรมกอง แต่ละกรมกองจะไม่มีงบประมาณจัดสรรมามให้ถังในปัจจุบัน ข้าราชการในกรมกองก็ไม่มีเงินเดือนประจำแต่อย่างใด กรมกองจะมีรายได้จากการปฏิบัติหน้าที่ของตน เช่น ได้จากการเก็บภาษี อากร หรือค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เช่น ค่าธรรมเนียมศาล หรือค่าธรรมเนียมในการออกหนังสือสำคัญให้ประชาชน กรมกองจะจะมีรายได้สูง ซึ่งทำให้มีอิทธิพลมากเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับว่างานของกรมกองนั้นจะเปิดโอกาสให้มีรายได้มากน้อยเท่าไร กรมคลังมีรายได้สูง เพราะงานในหน้าที่เกี่ยวข้องกับการเก็บภาษีอากร การค้าขาย การติดต่อกับต่างประเทศ และการตัดสินคดี กรมวัง หนทางหารายได้มีมากนัก ส่วนใหญ่ได้มาจากการค่าธรรมเนียมศาลเท่านั้น กรมล้อมพระราชนั้น ไม่มีโอกาสหารายได้จากการในหน้าที่เฉพาะของตนเลย พระมหากษัตริย์จึงโปรดฯ ให้จัดตั้งศาลฎากรขึ้นในสังกัดกรมล้อมพระราชนั้น เพื่อให้เป็นรายได้ของกรมดังนี้ เป็นต้น จะเห็นว่า กรมบางกรมจะได้ทำงานที่ไม่เกี่ยวข้องกับงานดังเดิมของตนเอง แต่ได้ทำเพียงเพื่อเป็นทางหารายได้เท่านั้น จะนั้น แต่ละกรมจึงมีรายได้ผิดแยกกันไปอย่างมากmany รายได้เหล่านี้ส่วนหนึ่งจะต้องนำส่วนพระคลังหลวง เพื่อเป็นรายได้สำหรับพระมหากษัตริย์ อีกส่วนหนึ่ง พระมหาชนกตั้งทรงอนุมัติให้แบ่งแยกจ่ายกันในหมู่ข้าราชการประจำกรมกองนั้น โดยอยู่ในความควบคุมของเจ้ากรม เจ้ากรมจะเป็นผู้จัดสรรให้ข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ เก็บรายได้ชนิดได้ไว้บ้าง แต่รายได้ส่วนใหญ่นั้นอยู่ในมือของเจ้ากรม รายได้ส่วนที่ส่งให้พระคลังหลวงนั้น ภายหลังเมื่อพระคลังหลวงมีงานมากมายมิได้อาจใช้กวดขันกับการควบคุมเงินที่ส่งมาจากกรมกองต่าง ๆ มา กันนัก กรมกองเหล่านี้ก็จะเบียดบังเงินที่จะต้องส่งเข้าคลังหลวงเป็นเงินของตนกันมาก พระมหากษัตริย์ทรงได้รายได้เป็นกอบกิ่งจากการค้าขายโดยส่วนมากกว่าที่จะทรงหวังรายได้จากการกองเหล่านี้

การแบ่งประเภทของกรมกอง มีการแบ่งกรมกองเป็นฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร แต่จะเห็นได้ว่า มิได้แบ่งจากลักษณะงานโดยเครื่องครดั้นก็ เพราะมีกรมกองที่งานมีลักษณะเป็นทหาร ถูกจัดไว้ในฝ่ายพลเรือน เช่น กรมสุรัสวดี กรมช้าง กรมม้า กรมล้อมพระราชวัง กรมที่งานเป็นลักษณะพลเรือน ก็ถูกจัดไว้ในฝ่ายทหารเช่นกัน เช่น กรมช้าง 10 หมู่ กรมกลองชูนະ กรมแทร เป็นต้น การจัดสรรงานนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะถ่วงกำลังให้สมดุลย์กันระหว่างฝ่ายทหารและพลเรือนด้วย

กรมเหล่านี้ยังมีการแบ่งออกเป็นกรมฝ่ายซ้ายและการมฝ่ายขวาอีกด้วย โดยมีหน้าที่จัดให้ "ตามที่ก่อแล้ว ถ้าเป็นกรมใหญ่ บางที่ก็จัดเป็นกรมฝ่ายกลางอีก เช่น กรมสุรัสวดี มีทั้งสุรัสวดีซ้าย สุรัสวดีกลาง และสุรัสวดีขวา กรมทหารในก็มี ทหารในกลาง ทหารในซ้ายและทหารในขวา กรมท่า มีกรมท่ากลาง กรมท่าซ้าย และกรมท่าขวา บางที่บางกรมก็จะแบ่งเป็นกรมฝ่ายหน้าและกรมฝ่ายหลังเพิ่มขึ้นมาอีก เช่น กรมแพทยา มีทั้งฝ่ายหน้า หลัง ขวา และซ้าย แต่ส่วนใหญ่แล้ว จะเป็นฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา ไม่มีเหตุผลแน่ชัดว่าเหตุใดจึงแบ่งเป็นฝ่ายซ้ายและขวา สันนิษฐานว่า คงเป็นการเลียนแบบธรรมชาติของร่างกายมนุษย์ เช่น มีตาสองข้าง ขวาและซ้าย มีแขน มือ ขา สองข้างเช่นกันก็เป็นได้

การเปลี่ยนแปลงลักษณะการบริหารงานของกรมกองสำคัญในส่วนกลางในสมัยอยุธยา ตอนปลาย

สาเหตุของการเปลี่ยนแปลง

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงสันนิษฐานไว้ว่า เป็นรัชสมัย ของสมเด็จพระเพทราชา ได้มีการจัดแบ่งงานของกรมกองสำคัญใหม่ คือ กรมกลางใหม่ และ มหาดไทย ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากภูมิปัญญาของหัวเมืองต่างๆ ในสมัยพระเพทราชา คือ กบฏจาก เมืองนครนายก (พ.ศ. 2233) เมืองนครราชสีมา (พ.ศ. 2234) กบฏเมืองนครศรีธรรมราช เป็นต้น พระองค์จึงทรงต้องการจะควบคุมหัวเมืองให้ได้มั่นคงขึ้น หรืออาจจะเห็นว่า การทำงานของ สมุหกลาโหมและสมุหนายกแต่เดิมสั่งงานก้าวก้าวสับสนกันมาก²¹² จึงทรงแบ่งการทำงานของ กรมสองกรมนี้ออกไปเป็นคนละภูมิภาคก็ได้ สาเหตุอีกประการหนึ่ง สันนิษฐานว่า อาจเป็นพระ พระมหากษัตริย์ทรงต้องการถ่วงดุลย์อำนาจระหว่างกลาโหมและมหาดไทย มิให้กลาโหมคุมเรื่องการ ทหารไว้แต่ผู้เดียว ซึ่งจะทำให้มีอำนาจมากเกินไป ตั้งตัวอย่างที่ปรากฏมาแล้วว่า พระยากลาโหม สุริวงศ์ สามารถยึดซิงราชสมบัติได้ โดยกำจัดพระมหากษัตริย์สองพระองค์ คือ สมเด็จพระ เชษฐาริวารช และสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เสี้ย ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงต้องการให้มีการ คานอำนาจกันระหว่างสมุหกลาโหมและสมุหนายก ก็เป็นได้

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นคือ ได้มีการยกเลิกการจัดระเบียบบริหารราชการที่แบ่ง หน้าที่ออกเป็นสองฝ่าย คือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ซึ่งเป็นระบะเบียนที่ตั้งขึ้นโดยสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถเสี้ย (แม้การจัดระเบียบดังกล่าวจะมิได้กระทำแยกจากกันโดยเด็ดขาด คือ ใน เวลาสังคม ทั้งพลเรือนและทหารต้องไปปรบเมืองกันหมัด และกรมฝ่ายพลเรือนบางกรมก็มี หน้าที่เป็นอย่างทหาร ในขณะที่กรมฝ่ายทหารบางกรมมีหน้าที่เป็นแบบพลเรือนก็ตาม) ซึ่งเท่ากับ

ว่า “ได้ยกเลิกการบริหารราชการแบบที่จัดแบ่งตามหน้าที่ (Functional Basis) และจัดระเบียบราชการใหม่โดยแบ่งความรับผิดชอบเป็นส่วนภูมิภาค (Territorial Basis) กล่าวคือ ให้กรรมการโภมดูแลรับผิดชอบกิจการทั้งปวงทั้งทางด้านพลเรือนและทหารในหัวเมืองภาคใต้ และให้กรรมมหาดไทยดูแลรับผิดชอบกิจการทั้งปวง ทั้งทางด้านทหารและพลเรือนในหัวเมืองภาคเหนือ²¹³ และต่อมาในปี พ.ศ. 2286 ปรากฏว่า เสนานบดีคลังก์ได้ปักกรองหัวเมืองขยะทะเลกาคตะวันออกด้วย²¹⁴

หัวเมืองภาคใต้ที่อยู่ในความรับผิดชอบของสมุหกลาโหมมีดังต่อไปนี้ นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ไซะ ชุมพร เพชรบุรี เมืองกุย เมืองปราณ เมืองคลองสวน เมืองบางสะพาน เมืองถลาง เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองตะนาวศรี เมืองมะริต เมืองทะวย และเมืองสามโคก²¹⁵

หัวเมืองที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของสมุหนายกมีดังต่อไปนี้ คือ เมืองพิษณุโลก สวรรค์โลก สุโขทัย กำแพงเพชร พิชัย นครสวรรค์ พิจิตร มโนรมย์ ชัยนาท อุทัยธานี อินทนบุรี พระนครศรีสิงค์บุรี สารคบบุรี ลพบุรี สระบุรี วิเศษไชยชาญ นครนายก เมืองประจิม (สันนิชฐานว่าคือ ปราจีนบุรี) ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี นครชัยศรี ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบูรณ์ เมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองชัยนาดา เมืองกำพรان และเมืองนครราชสีมา²¹⁶

ส่วนบรรดาหัวเมืองทางฝั่งตะวันออกเช่น เมืองจันทบุรี ตราด ระยอง ชลบุรี สมุทรปราการ นนทบุรี สมุทรสงคราม และสมุทรสาคร อยู่ในความควบคุมของเสนอبدีคลัง²¹⁷

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ จะเป็นรัชกาลได้เปลี่ยนจากโภมเป็นภูมดูแลรักษาและดูแล ทำความสะอาด พระมหากษัตริย์จึงทรงรับเอ้าหัวเมืองขึ้นทั้งหลายของกลาโหมไปให้อยู่ในความดูแลของกรมพระคลังจันหมด กลาโหมก์ได้แต่เป็นกรมloyoyู่เฉยๆ ไม่มีอำนาจหน้าที่เป็นหลักอย่างใด จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กลาโหมจึงได้ปักกรองหัวเมืองทางใต้ตามเดิม ส่วนกรมพระคลังนั้น รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้แบ่งเมืองบางเมืองมาจากกลาโหมและมหาดไทยรวมกับหัวเมืองขยะทะเล้งกล่าวข้างต้น ให้มารับผิดชอบรักษา²¹⁸

หน้าที่ของสมุหกลาโหมและสมุหนายกในการควบคุมภูมิภาคดังกล่าวนั้น เสนานบดีทั้งสอง ต้องรับผิดชอบในกิจการทั้งปวงของภูมิภาคนั้น โดยผ่านเจ้าเมืองและคณะกรรมการเมืองอีกทีหนึ่ง กล่าวคือ ต้องดูแลรักษาความสงบสุข ปราบปรามโจรผู้ร้ายมิให้มีการกดขี่ข่มเหงประชาชน ดูแลในเรื่องการเก็บภาษีอากร และเก็บส่วยต่าง ๆ ดูแลการซื้อขาย เป็นกลางเพื่อประโยชน์ทั่วไป และการเกณฑ์กำลังไพร่พลมาใช้ ดูแลในเรื่องการค้าขาย การตัดสินความโดยเฉพาะความอุธรรณที่ส่งมาจากหัวเมืองนั้น ๆ ดูแลเรื่องการป้องกันข้าศึกศัตรู ถ้ามีข้าศึกเข้ามาทางภูมิภาคนั้น ๆ ก็เป็นหน้าที่ของเสนอبدีที่รับผิดชอบ จะต้องเป็นแม่ทัพเกณฑ์กำลังออกต่อสู้ ดูแลแต่งตั้งเจ้าหน้าที่กรรมการเมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคนั้น สรุปได้ว่า เสนานบดีทั้งสองต้องทำงานในหน้าที่ของเสนอبدีหล่าย ๆ ตำแหน่งในเวลาเดียวกัน คือ เป็นหัวเมืองเดิมมหาดไทย กลาโหม ยุติธรรม คลังและพาณิชย์ ซึ่งเป็นการยกที่จะควบคุมงานทุกด้านในส่วนภูมิภาคให้ได้ผลดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยที่กรมคลังซึ่งเป็นกรมมีงานมากอยู่แล้ว ต้องมาควบคุมหัวเมืองแทนกลาโหม

ผลกระทบการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารเช่นนี้ นอกจากจะทำให้การบริหารงานแบบจัดแบ่งตามประเภทของงานหมวดไป เป็นแบบแบ่งตามภูมิภาคแล้ว ก็ยังมีผลในด้านการปกครองอื่น ๆ อีกมาก กล่าวคือ เกิดการทำงานก้าวทันกัน จนกรมที่มีหน้าที่เฉพาะบางกรมไม่มีงานทำและเสื่อมอำนาจไป ที่เห็นได้ชัดก็คือ งานควบคุมบัญชีไฟร์พล และเกณฑ์แรงงานของกรมสุรัสวดี แต่ก่อนกรมสุรัสวดีเคยมีอำนาจควบคุมบัญชีไฟร์พลทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนทั่วราชอาณาจักร แต่เมื่อได้ให้สมุหนายกและสมุหลาโหมคุมหัวเมืองทางเหนือและได้โถกสำคัญแล้ว เสนนาบดีทั้งสองก็พยายามควบคุมบัญชีไฟร์พลและการเกณฑ์แรงงานไฟร์พลเอง โดยไม่รายงานต่อกำกับสุรัสวดีซึ่งกรมสุรัสวดีไม่อาจมีอำนาจไปทางใด ในเวลาต่อมา บัญชีไฟร์พลจึงกระชาญไปอยู่ในกำมือของเสนอบดีหลายฝ่าย มีได้รวมเป็นระเบียบสะดักในการเรียกเกณฑ์คนเหมือนระยะทั่วประเทศ รวมอยู่ที่กรมกองแห่งเดียวกันอีกด้อไป นอกจากนี้ในทางด้านการศาลก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน แต่เดิม คดีอุธรณ์เคยอยู่ในความรับผิดชอบของศาลหลวงซึ่งขึ้นอยู่กับกรมหาดไทยมีหน้าที่พิจารณาความอุธรณ์ทั่วราชอาณาจักร แต่ต่อมาภายหลังเมื่อคดีความมากขึ้นและให้เสนอบดีออกไปคุมภูมิภาค ดังกล่าวแล้ว คดีอุธรณ์จากภูมิภาคนั้นมักจะพิจารณาทั้งในศาลของกรมที่รับผิดชอบภูมิภาคนั้น อยู่ ความอุธรณ์จึงแยกออกไปหลายศาล²¹⁹ กรมกองหลายกรมหรืองานในหน้าที่ที่อยู่ในบังคับบัญชาของกรมใหญ่ทั้ง 3 คือ กรมกลาโหม มหาดไทย และกรมคลัง เมื่อกรมทั้ง 3 ไปดูแลหัวเมืองแล้ว ทำให้ควบคุมบังคับบัญชาได้ไม่เต็มที่ กรมกองย่อย ๆ จึงทำงานเป็นอิสระจากกรมใหญ่เป็นอันมาก ทำให้งานซึ่งควรจะรวมอยู่ในสายการบังคับบัญชาติดยาวันนั้น แยกกระจายออกไปหลายฝ่าย ตัวอย่าง เช่น พระคลังย่อย ๆ ทั้งหลายดังที่กล่าวเบื้องต้น เช่น พระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังสวน ฯลฯ เมื่อพระคลังใหญ่ควบคุมดูแลไม่ทั่วถึง ก็มีการดำเนินงานเป็นอิสระของตน อีกทั้งการเก็บภาษีอากรก็แยกไปอยู่ในอำนาจของกรมอื่น ๆ ด้วย เช่น กรมมหาดไทย และกลาโหมที่จัดเก็บภาษีอากรในเขตภาคเหนือและภาคใต้โดยลำดับ เมื่อไม่มีการแบ่งงานเป็นฝ่ายพลเรือนและทหารอีกแล้ว ในภายหลังการจัดให้กรมเลิกขึ้นสังกัดกับกรมใหญ่ก็ยังเหยิงยิ่งขึ้น เพราะจะต้องจัดให้โดยยึดหลักค่าน้ำหนาใจให้สมดุลย์กันเท่านั้น มิได้คิดถึงงานของกรมนั้น ๆ เช่น พวกกรมทหารอาสาที่ตั้งขึ้นใหม่ เช่น ทหารอาสา ภูวน ลา ได้จัดแบ่งไปขึ้นสังกัดกรมมหาดไทย บ้าง กลาโหมบ้าง ตามความเหมาะสม กรมช่างก็จัดไปไว้ทั้งมหาดไทยและกลาโหมเช่นกัน ทำให้งานก้าวทันกันไม่เป็นระเบียบ

การจัดแบ่งหน้าที่ใหม่ให้แก่สมุหลาโหม สมุหนายกและต่อมากับเสนอบดีคลัง โดยให้ดูแลภูมิภาคทั้งในด้านทหารและพลเรือนนี้ สำเร็จลงได้ด้วยดีในเวลารวดเร็ว เพราะว่า แต่เดิม เสนนาบดีเหล่านี้ก็มิได้มีงานรับผิดชอบโดยเฉพาะอย่างโดยเครื่องครดอยู่แล้ว กล่าวได้ว่า เสนนาบดีทั้ง 3 มิได้ฝึกฝนงานมาโดยเฉพาะอย่างนั้นเอง²²⁰ แม้ในยามที่มีการจัดแบ่งงานเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน แต่การแยกงานนี้มิได้กระทำโดยเด็ดขาด ในยามสงบ เสนนาบดีและข้าราชการทุกคน ต้องพร้อมที่จะรับได้ทุกเมืองถ้ามีคำสั่งลงมา ในกรณีควบคุมกรมกอง ก็มีกรมกองที่มีหน้าที่ทางฝ่ายทหารและพลเรือนเจืออยู่ด้วยตั้งกล่าวแล้วข้างต้น เสนนาบดีทั้ง 3 จึงไม่มีปัญหามากนักในการที่จะต้องมาคุมงานทั้งทหารและพลเรือนในภายหลัง

การปกกรองส่วนภูมิภาคในสมัยอยุธยา

การปกกรองส่วนภูมิภาคในสมัยอยุธยาตอนต้น

มีหลักฐานอยู่น้อยมากเกี่ยวกับการปกกรองเขตหัวเมืองต่าง ๆ นอกเมืองหลวงในสมัยอยุธยาตอนต้น ในสมัยแรกของอยุธยา ภายหลังที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่เกาะอยุธยาในปัจจุบันนี้ อาณาเขตโดยรอบที่อยุธยาได้มีอำนาจปกครองอย่างแท้จริงยังมีจำกัด คืนแค่นที่อยุธยาได้ควบคุมคือหัวเมืองต่าง ๆ ที่รายล้อมอยุธยาอยู่ ซึ่งต่อมาเรียกว่า เขตเมืองชั้นใน หรือเขตชนบทราชธานี บริเวณเหล่านี้ได้แก่ เขตเมืองสุพรรณบุรี ลพบุรี นครนายก ลงไปทางใต้ถึงเมืองพระประแดง²²¹ นอกจากนี้มีเมืองปทุมธานี ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี พระนครศรีอยุธยา อินทร์บุรี เป็นต้น เมืองเหล่านี้เมืองใดที่มีความสำคัญ ทางอยุธยาจะส่งเจ้านาขึ้นสูงไปปกครอง เรียกว่า แม่ลูกหลวง เมืองลูกหลวงในระยะนี้เท่าที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ได้แก่ เมืองสุพรรณบุรี (ขุนหลวงพระจักร ซึ่งเป็นพระเศษฐานของพระมหาเสี้ยวสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และเจ้านครอินทร์ พระราชนัดดาของขุนหลวงพระจักร เคยปกครองที่สุพรรณบุรี) เมืองลพบุรี (สมเด็จพระรามาเมศวรายศยทรงปกครองในขณะที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ทรงครองราชย์อยู่ที่อยุธยา และต่อมาเมื่อขุนหลวงพระจักรแห่งชิงราชสมบัติ สมเด็จพระรามาเมศวร์ได้จัดลับไปครองเมืองลพบุรีอีก) เมืองปทุมธานี (สมเด็จพระรามาชาดีทรงปกครองภัยหลังที่ถูกเจ้านครอินทร์แห่งราชสมบัติ) นอกจากนี้มีเมืองแพร ก และเมืองสรคบุรี ซึ่งโปรดของสมเด็จพระนครินทร์ราชได้ทรงปกครองอยู่ สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงให้ข้อสันนิษฐานว่า ทางอยุธยาได้จัดตั้งเมืองสำคัญในหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นเป็นเมืองหน้าด่านประจำ 4 ทิศ เมืองหน้าด่านทั้ง 4 ได้แก่ เมืองลพบุรีทางด้านเหนือ เมืองนครนายก ทางด้านทิศตะวันออก เมืองพระประแดง ทางด้านใต้ และเมืองสุพรรณบุรี ทางด้านตะวันตก สำเนียงดังข้อสันนิษฐานของกรมพระยาดำรงฯ แล้ว จะเห็นได้ว่า ทางอยุธยาได้ให้เจ้านาไปปกครองเมืองหน้าด่านอย่างเช่น เมืองลพบุรีและสุพรรณบุรี ด้วย ส่วนเมืองหน้าด่านอื่น ๆ ไม่ปรากฏว่าส่งเจ้านาไปปกครองหรือไม่ สำหรับเมืองอื่น ๆ ในเขตเมืองชั้นในนี้ สันนิษฐานว่า ทางอยุธยาอาจให้เชื้อสายของเจ้านาแห่งเมืองเหล่านั้นปกครอง ต่อไปบ้าง หรือส่งเจ้านาขึ้นรองหรือขุนนางจากอยุธยาไปปกครองบ้าง ส่วนดินแดนที่อยู่ห่างไปอีกนั้น เช่น ทางเหนือได้แก่เขตอาณาจักรสุนโขทัย ทางใต้ได้แก่เขตจังหวัดนครศรีธรรมราช รวมทั้งบริเวณที่อยู่ได้อิทธิพลของนครศรีธรรมราช เช่น ชุมพร พัทลุง ตรัง และบริเวณที่ถัดลงไปทางใต้คือเขตไทรบุรี ปัตตานี และรัฐทางเหนือของมาลายา²²² ทางตะวันตกได้แก่เมืองทะ瓦ຍ ตะนาวศรี มะริคันน์ เมื่ออยุธยาได้แผ่อิทธิพลเข้าครอบงำแล้ว จัดว่าเป็นเมืองประตูทางช่องเขาของอยุธยา ทางอยุธยาได้จัดการปกครองอย่างประตูทางช่องเขา คือ ให้เชื้อสายเจ้าเมืองดินปakis ต่อไป โดยที่อยุธยาไม่ได้เข้าไปปกครองโดยตรง และมิได้แทรกแซงทางด้านวัฒนธรรม เมืองประตูทางช่องเขาที่ต้องส่งธนาการมาให้เป็นประจำตามเวลาเท่านั้น สำหรับหัวเมืองทางด้านตะวันออกหรือภาคอิสานในปัจจุบันนี้ ยังไม่อยู่ในอิทธิพลของอยุธยาแต่อย่างใด

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เห็นได้ว่า เมืองอานาเขตที่เป็นเมืองชั้นในที่อยุธยา มีอำนาจปักครองโดยตรง อยุธยา ก็ไม่สามารถควบคุมได้เต็มที่ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดกรณีเมืองที่เจ้านายไปปกครองซึ่งเป็นลูกหลวงและเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญด้วย อายุเช่น เมืองสุพรรณบุรี และลพบุรี สามารถรวมกำลังเข้าเยี่ยงชิงบัลลังค์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงครองอยุธยาได้ เมื่อพระมหากษัตริย์อ่อนแอ กว่า ดังกรณีเจ้านายแห่งเมืองสุพรรณบุรีเข้าเยี่ยงชิงราชบัลลังค์ของสมเด็จพระรามศรีใน พ.ศ. 1913 และเข้าเยี่ยงชิงราชบัลลังค์ของสมเด็จพระรามราชา ได้ใน พ.ศ. 1952 เจ้านายเมืองลพบุรี (คือ สมเด็จพระรามศรี) เข้าเยี่ยงชิงราชบัลลังค์ของกษัตริย์แห่งอยุธยาได้ใน พ.ศ. 1931²²³ จากหลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า เมืองลูกหลวง ตลอดจนเมืองหน้าด่านและเมืองอื่น ๆ ในเขตรายล้อมอยุธยาอยู่นี้ ได้รับอำนาจให้ปกครองตนเองอย่างเป็นอิสระจากอยุธยาได้พอสมควรที่เดียว เพราะสามารถควบรวมกำลังผู้คนเข้าเยี่ยงอานาจที่อยุธยาได้ ถ้าหากอยุธยาสามารถควบคุมโดยใกล้ชิด เหตุการณ์เช่นนั้นคงไม่เกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงเชื่อได้ว่า อยุธยาจัดการปกครองดินแดนที่รายล้อมอยู่นั้นในรูปแบบ นครรัฐ (City-State) เช่นเดียวกับการปกครองส่วนภูมิภาคของอาณาจักรสุโขทัยนั้นเอง กล่าวคือ บรรดาเจ้าเมืองหัวเมือง ซึ่งถึงแม้จะได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง แต่ก็มีอำนาจในการปกครองเมืองของตนอย่างเพียงพอ ไม่ว่าจะเป็นด้านเก็บภาษีอากร การควบคุมกำลังไพร่พล และการดูแลรักษาความสงบภายใน กล่าวได้ว่า มีอำนาจในการปกครองตนเอง (Autonomy) เป็นอิสระจากอยุธยาอย่างมาก เมืองเหล่านี้จึงมีลักษณะคล้ายเป็นรัฐเล็ก ๆ รวมอยู่ในรัฐใหญ่ (คืออาณาจักรอยุธยา) จึงเรียกว่า นครรัฐ เจ้าเมืองมีลักษณะคล้ายเป็นกษัตริย์องค์ย้อย ๆ (Petty King) การปกครองในรูปนครรัฐนี้ เมืองหลวงจะควบคุมไว้ในอำนาจได้มั่นคงเพียงใด ขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวงเป็นสำคัญ ถ้าพระมหากษัตริย์มีความเข้มแข็งในการรับและ การปกครอง นครรัฐเหล่านี้จะยอมเชื่อฟังอยู่ในอำนาจ และปฏิบัติตามนโยบายของเมืองหลวงแต่โดยดี อาณาจักรก็รวมกันเป็นปึกแผ่นดังเช่น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระองค์สามารถควบคุมอาณาเขตโดยรอบอยุธยาไว้ได้เหนี่ยวแน่น ในพระราชพงศาวดารระบุว่า พระองค์ได้มีพระราชโองการให้พระรามศรีผู้ครองลพบุรีและขุนหลวงพระรัตน์ผู้ครองสุพรรณบุรี นำกำลังทัพไปตีเมืองหลวงของเขมร ทั้งสองเมืองต้องปฏิบัติโดยดี²²⁴ ถ้าเป็นระบบที่พระมหากษัตริย์อ่อนแอกว่าเจ้าเมืองลูกหลวง เมืองลูกหลวงก็สามารถเป็นกบฏเข้ายึดอำนาจได้ดังที่กล่าวมาแล้ว หรือถ้าไม่มีกำลังพอถึงขีดอำนาจ ทางเมืองหลวงก็คงควบคุมได้ไม่เต็มที่ การปกครองในรูปนครรัฐ ซึ่งมีลักษณะเป็นการกระจายอำนาจไปตามเมืองต่าง ๆ ดังนี้ ทำให้เมืองหลวงคุมเมืองเหล่านั้นได้อย่างหลวม ๆ เท่านั้น ยกเว้นในระบบที่พระมหากษัตริย์เข้มแข็ง ด้วยเหตุนี้ บริเวณที่เป็นอาณาจักรแท้ ๆ ของอยุธยา คือ บริเวณตัวเมืองหลวง และอาณาเขตเมืองชั้นใน จึงมีการรวมตัวกันเพียงหลวม ๆ อย่างที่เรียกว่าเป็น Loose Integration²²⁵ ปัจจัยที่เป็นเครื่องผูกมัดให้ดินแดนทั้งหลายรวมตัวกันในลักษณะดังกล่าวก็คืออำนาจของกษัตริย์ที่เมืองหลวง และความจริงรักภักดีของเมืองลูกหลวง ซึ่งส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์สนับสนุนกัน ผูกผันผันกับผู้นำที่เมืองหลวงนั้นเอง การรวมตัวอย่างหลวม ๆ นี้จะก่อให้เกิดปัญหาการแตกแยกของอาณา

จักรชั้นโดยง่าย เมื่อเมืองหลวงอ่อนแ้อย หรือมีการคุกคามจากภายนอก ซึ่งจะเห็นตัวอย่างได้ชัดเจนใน การณ์เสียกรุงครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 และการเสียกรุงครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310

ข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวกับการแบ่งชิงอำนาจระหว่างเมืองลูกหลวงและเมืองหลวง ในระยะนี้คือ เมืองลูกหลวงไม่มีความประสงค์จะตั้งตนเองเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ของอาณาจักร แต่สิ่งที่เจ้านายแห่งเมืองลูกหลวงทำก็คือ พยายามเข้ามาแบ่งชิงอำนาจและตั้งตนเป็นศูนย์กลางโดย ปกครองที่อยุธยา อยุธยาจึงยังคงเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรมาโดยตลอด ทั้งนี้ เพราะ ทำเลที่ตั้ง ของอยุธยาที่มีสภาพเป็นแกะมีแม่น้ำเป็นคูเมืองทั้ง 4 ด้านนั้น เป็นชัยภูมิที่เหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นศูนย์กลางควบคุมอาณาเขตโดยรอบ และป้องกันตัวเองจากการรุกรานภายนอก ตลอดจน เป็นศูนย์กลางควบคุมการค้าชายฝั่งในและภายนอกราชอาณาจักร

การเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาคในสมัยสมเด็จพระบรมไตรา

หลักฐานจากกฎหมายสำคัญที่ออกในราชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรา ดังเช่น กฎหมาย เที่ยวนราและพระไอยรานาบทหารหัวเมือง แสดงให้เห็นว่า มีการปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลาง และส่วนภูมิภาคในสมัยนี้ส่วนหัวในส่วนภูมิภาค สาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระบรมไตรา ทรงเปลี่ยนรูป แบบปกครองนั้น ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ในหัวข้อที่ว่าด้วย “การแบ่งส่วนราชการในสมัยสมเด็จ พระบรมไตรโลกนาถ” (โปรดพลิกไปดู) ซึ่งสรุปได้ว่า เนื่องจากอยุธยาได้ขยายอาณาเขตกว้างขวาง ขึ้นโดยได้ผนวกอาณาจักรสูงขึ้นเข้ามาไว้ในเขตเดียว จึงจำเป็นต้องขยายอำนาจการปกครองของ เมืองหลวงออกไปให้สามารถควบคุมดินแดนทั้งหมดได้มั่นคงขึ้น มีนั้นก็จะต้องศูนย์เสียดินแดน ไป อีกทั้งจำเป็นต้องแก้ปัญหาการแบ่งอำนาจจากเมืองลูกหลวงที่จะทำให้เมืองหลวงอ่อนแ้อย และไม่สามารถควบคุมดินแดนอันกว้างขวางรอบดูนี้ไว้ได้

เมื่อเมืองจำเป็นดังกล่าวข้างต้น สมเด็จพระบรมไตรา ได้จัดวางหลักการปกครองใน ส่วนภูมิภาคใหม่ดังนี้คือ ขยายอำนาจของเมืองหลวงออกไปให้ควบคุมดินแดนในเขตหัวเมืองชั้น ในให้รัดกุมมั่นคงขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้เมืองหลวงสามารถควบคุมดินแดนที่ผนวกเข้ามาใหม่ที่อยู่ห่างออก ไปอีกชั้นหนึ่งได้อย่างมีประสิทธิภาพ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ จัดให้อำนาจการปกครองส่วน ภูมิภาคมาอยู่ในกำมือของเมืองหลวง มิใช่กระจายอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ในรูปนี้ครรภูตั้งแต่ ก่อน เท่ากับจัดให้มีการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง (centralization) นั่นเอง

ในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง สมเด็จพระบรมไตรา ทรงจัดการปกครองในส่วนภูมิภาค ดังนี้คือ

1. ยกเลิกระบบเมืองลูกหลวง หรือระบบนครรัฐ ในเขตหัวเมืองชั้นในที่รายล้อมเมือง หลวงอยู่ล้อมด้วยเมืองเหล่านี้ลงเป็นเมืองเล็กหรือเมืองชั้นจัตวา และส่วนขุนนางจากเมืองหลวง ไปปกครองโดยขึ้นตรงต่อเมืองหลวง ยกเลิกการให้เจ้านายไปปกครองบริเวณเหล่านี้เสีย เมือง เหล่านี้จะต้องรับนโยบายและคำสั่งต่าง ๆ ไปจากเมืองหลวง เจ้าเมืองมีตำแหน่งเป็นผู้รัง ใช้เจ้าเมืองเต็มชั้น มีศักดินาคนละ 3000 ไร่²²⁶ เมืองในเขตชั้นในเหล่านี้รวมเรียกว่า เขตมณฑล ราชธานี ซึ่งได้แก้อาณาบริเวณ

เมืองเพชรบุรี ชัยนาท จันทบุรี พระนครศรี สิงค์บุรี ลพบุรี สารบุรี อุทัยธานี มโนรมย์ วิเศษชัยชาญ (อ่างทอง) สวรรคบุรี กัญจนบุรี ไทยโโยค สุพรรณบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ นครชัยศรี ราชบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี นนทบุรี เมืองท่าจีน (สมุทรสาคร) แม่กลอง (สมุทรสงคราม) เมืองปากน้ำ (สมุทรปราการ) ชลบุรี ปราณบุรี เมืองกุย เมืองระยอง เมืองบางลง เมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองกำพาราน เมืองชัยบาดาล²²⁷ (เมืองต่าง ๆ เหล่านี้มีหลักเมืองที่ตั้งขึ้นในระยะหลัง มิได้เป็นเมือง สมัยพระบรมไตรู บางที่ก็เป็นเพียงหมู่บ้านในขณะนั้น ดังเช่น เมืองนนทบุรี สมุทรสาคร นครชัยศรี ฉะเชิงเทรา และสารบุรี เมืองตั้งกล่าวว่าตั้งขึ้นในสมัย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพื่อเป็นฐานที่มั่นในการขึ้นทะเบียนไฟรพลไว้ใช้ในกองทัพ เหตุที่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะในพระไอยการตำแหน่งนาททหารหัวเมือง ซึ่งได้รับการคัดถือกันในสมัย สมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินธ์ ได้เช่นไว้ เช่นนั้น จะเห็นว่าผู้ซึ่งรักษากฎหมายได้รวมเอา เมืองที่เกิดขึ้นในภายหลังใส่ไว้ในพระไอยการฉบับนี้ด้วย) เป็นอันว่า อำนาจของอยุธยาได้แผ่ขยายไปครอบคลุมดินแดนเขตแดนราชธานีไว้อย่างรุक្តม ต่อมากลายหลังไม่ปรากฏว่ามีการแข่งขัน อำนาจระหว่างเมืองหลวงกับเมืองในบริเวณส่วนนี้อีก

2. อำนาจเขตที่อยุธยาเคยปกครองในฐานะเมืองประเทศาามาก่อน ดังเช่น อาณาจักร สุโขทัย นครศรีธรรมราชและเมืองทavy ตะนาวศรีได้ถูกผนวกมาเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอยุธยา ที่เดียว เรียกอาณาเขตบริเวณเหล่านี้ว่าเมืองพระยามหานคร จัดเป็นเมืองชั้นนอกของอยุธยา อยุธยา จัดการปกครองใกล้ชิดรัดกุมกว่าในสมัยเป็นประเทศาช ก่อตั้งคือ ได้จัดส่งเจ้านายและขุนนาง จากอยุธยาไปปกครอง หรือบางที่ก็ยังให้ผู้สืบทอดเชื้อสายแห่งเจ้านายเมืองนั้น ๆ ได้ปกครองต่อไป การปกครองมีองพระยามหานครนี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่อยุธยาได้เคยปกครองเมืองชั้นใน ของตนมาก่อน ก่อตั้งคือ เมืองเหล่านี้มีอำนาจในการปกครองตนเองระดับหนึ่ง และมีลักษณะ กึ่งอิสระจากอยุธยา เมืองพระยามหานครที่สำคัญได้แก่ พิษณุโลก (หลังจากที่อยุธยาเข้ายึดครอง อาณาจักรสุโขทัยได้ตั้งแต่ปี 1921 พิษณุโลกเป็นศูนย์กลางสำคัญในการปกครองอาณาจักรสุโขทัย แทนเมืองสุโขทัยเดิม) ศรีสัชนาลัย สุโขทัย กำแพงเพชร นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ตะนาวศรี และเมืองทavy²²⁹ เมืองย้อย ๆ ในเขตใกล้เดิมเมืองสำคัญนี้ ก็ให้อยู่ในความควบคุมของ เมืองใหญ่ เมืองพระยามหานครที่สำคัญที่สุดคือ เมืองพิษณุโลก ซึ่งทางอยุธยาให้ความสำคัญมาก เพราะเป็นที่มั่นในการควบคุมอาณาจักรสุโขทัยเดิม (ภายหลังที่อยุธยาผนวกเข้ามาเป็นอาณาเขตของอยุธยาแล้ว เรียกว่า เขตหัวเมืองเหนือ) และยังเป็นฐานที่มั่นในการขยายอำนาจขึ้นไปยัง เขตอาณาจักรล้านนา และต่อต้านการรุกรานของล้านนาด้วย เมืองนี้ พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา จึงโปรดฯ ให้พระอرسองค์สำคัญไปปกครอง หรือบางที่ก็เสด็จไปปกครองด้วยพระองค์เอง ดังเช่น สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในชั้นแรกสมัยที่ยังทรงเป็นพระอุปราชทรงพระนามว่า พระรามคัว ทรงได้รับมอบหมายจากพระเจ้าสามพระยาให้ไปครองพิษณุโลก ต่อมามีพระองค์ ขึ้นครองราชย์แล้ว ได้มอบหมายให้พระยาอุทรถียร ซึ่งเป็นพ旺เชื้อสายของหัวเมืองเหนือเป็น เจ้าเมือง แต่เมื่อพระยาอุทรถียรเป็นกบฏไปเข้ากับฝ่ายล้านนา สมเด็จพระบรมไตรู จึงทรง

เสด็จไปปักครองที่พิษณุโลกlongตั้งแต่ พ.ศ. 2006 - 2031 จนเสด็จสวรรคตในปี 2031 ต่อมาในสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้โปรดฯ ให้พระอุรุสพะองค์ใหญ่ที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จหน่อพุทธชานกุรและเป็นพระอุปราช เสด็จไปครองที่พิษณุโลก ในสมัยสมเด็จพระซัยราชาธิราช เจ้าเมืองพิษณุโลกจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่เชื้อสายหัวเมืองเหนือ เพราะมีเชื้อปรากรกว่าพระยาพิษณุโลก²³⁰ ต่อมาในสมัยพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดฯ ให้พระมหาธรรมราชาที่ได้อภิเษก กับพระวิสุทโธกัชติพราชาธิดา ให้ไปครองพิษณุโลก จนกระทั่งพม่าเข้ายึดพิษณุโลกได้ใน พ.ศ. 2106 จะเห็นได้ว่า เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวงที่สำคัญที่สุดของอยุธยานับแต่สมัย ของสมเด็จพระบรมไตรา เรื่อยมาจนถึงสิ้นกรุงครั้งที่ 1

เมืองพระยามหานครที่มีความสำคัญรองลงมาคือนครศรีธรรมราช ทางอยุธยาให้ขุนนาง เชื้อสายเมืองครัว เป็นเจ้าเมือง และบางทีก็แต่งตั้งขุนนางไปจากอยุธยา แต่นครศรีธรรมราช มิได้มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงแต่อย่างใด

3. ประชาชนในเขตมหานครราชธานีและในเขตเมืองพระยามหานคร จะถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ พากหารและพลเรือน ประชาชนที่จัดเป็นฝ่ายหารจะต้องขึ้นทะเบียนสังกัด กับเจ้านายและขุนนางที่สังกัดกรมกองฝ่ายหารและอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของสมุหกลาโหม ประชาชน ที่เป็นฝ่ายพลเรือน ต้องขึ้นทะเบียนสังกัดกับมูลนายฝ่ายพลเรือน และอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของ สมุหนายก การที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ขุนนางในตำแหน่งสมุหกลาโหมและสมุหนายกมีอำนาจ บังคับบัญชาจัดการทหารและพลเรือนตามลำดับทั่วราชอาณาจักรเช่นนี้ เพราะทรงหวังที่จะให้ ตำแหน่งทั้ง 2 เป็นกลไกขยายอำนาจของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมทั่วอาณาจักร แต่ในการปฏิบัติ แล้ว คงไม่ได้ผลตามนโยบายเดิมที่ เมืองสำคัญอย่างเช่น เมืองพิษณุโลก ในช่วงที่มีเจ้านายขึ้นสูง จากอยุธยาไปปักครองนั้น พระองค์ยื่อมีอำนาจควบคุมเรื่องไฟร์พลเดิมที่ สมุหนายกและสมุห กลาโหมคงไม่สามารถเข้าไปแทรกแซงได้ การกบฏบอยครั้งของหัวเมืองพระยามหานครนับแต่ สมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเรื่อยไป ก็เป็นพยานอย่างหนึ่งว่า การควบคุมด้วยกลไกดัง กล่าวของอยุธยาไม่ได้ผลเดิมที่

การเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองในลั่วนภูมิภาคในสมัยสมเด็จพระนเรศวร สาเหตุที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

การเสียกรุงครั้งที่ 1 ให้แก่พม่าใน พ.ศ. 2112 เป็นประสบการณ์ที่นำความระหนกตกใจ มาสู่ฝ่ายปกครองและประชาชนทั่วไปเป็นอย่างมาก เพราะนับแต่ที่อยุธยาเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 1893 เป็นต้นมา อยุธยาไม่เคยถูกยึดครองโดยผู้ใดมาก่อนเลย ผู้นำของอยุธยา ในยุคกู้อิสรภาพจากพม่าคือสมเด็จพระนเรศวร ทรงทราบได้ว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้อยุธยาไม่สามารถต้านทานการรุกรานของพม่าในระหว่างปี 2111 - 2112 ได้ ก็เพรากการ แยกตัวออกจากของเมืองพระยามหานครที่สำคัญที่สุด และที่ซึ่งเป็นฐานที่มั่นสำคัญในการต่อต้าน การคุกคามที่จะมาจากการต้อนหนีอด้วย เมืองพระยามหานครนั้นก็คือ พิษณุโลก เมืองที่สมเด็จพระราชนຸปิดขึ้นของพระองค์คือสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ทรงปักครองมาก่อนนั้นเอง ต่อไปนี้

จะออกสั่งถึงพญารัฐธรรมของพิษณุโลกภายใต้การนำของพระมหาราชราตรี พ.ศ. 2106 จนถึง พ.ศ. 2112 พอเป็นสังเขป เพื่อเป็นแนวทางสำหรับทำความเข้าใจถึงปัญหานองอยุธยาดังนี้ เมื่อกองทัพของบุเรงนองเข้าโจมตีหัวเมืองเหนือเพื่อใช้เป็นเส้นทางเข้าไปต่อญรยาในปี 2106 นั้น หัวเมืองเหนือซึ่งเป็นเขตเมืองหัวพระยามหาเครื่องและมีเมืองพิษณุโลกเป็นผู้นำนั้น ได้ยอมแพ้ แก่ทัพพม่าโดยดี จากนั้นพม่าจึงเข้าล้อมกรุงศรีฯ ผลการต่อสู้ปรากฏว่า กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทำ สัญญาสองฝ่าย ยอมปฏิบัติตามเงื่อนไขของพม่าหลายประการ ทางเอกสารพม่าเองยังระบุว่าได้ นำพระมหาราชจักรพรรดิไปเมืองหงสาวดีด้วยในฐานะเป็นเชลยศึก สรุปได้ว่า อำนาจของอยุธยา ขณะนั้น ถ้าไม่ถึงกับอยู่ได้อำนาจพม่า ก็อ่อนแอลงอย่างมาก สำหรับหัวเมืองเหนือนั้น พม่าควบ คุมไว้ได้ และมอบหมายให้พระมหาราชาปักครองดูแลเมืองกลางอยู่ที่พิษณุโลก นับแต่ นั้น พระมหาราชราชา ก็ปักครองหัวเมืองเหนือในลักษณะที่แยกตัวเองออกจากอยุธยา และฝึก ไฟเชื้อฟังคำสั่งทางพม่า นอกจากนี้ ยังมีพญารัฐธรรมที่เป็นศัตรูต่ออยุธยามากขึ้นทุกที่ด้วย ดังเช่น เรื่องการขัดขวางอยุธยามิให้เป็นพันธมิตรกับอาณาจักรล้านช้าง พระศากดารฉบับพระราชนัดดา เผยว่า พระมหาราชราชาเป็นผู้ขัดขวางมิให้กรุงศรีอยุธยาส่งพระเทพกษัตรีไปภิเษกสมรส กับสมเด็จพระไชยเชษฐาแห่งเวียงจันทร์จนสำเร็จ โดยติดต่อแจ้งให้พม่าทราบและนำกำลังพม่า มาดักซิงอาพระเทพกษัตรีไป ทางอยุธยาพยายามจะปราบพิษณุโลกแต่ไม่สำเร็จ ในปี 2111 - 2112 เมื่อนูเรนองนำทัพพม่าเข้าปราบปรามอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง พระมหาราชราชาได้เข้าร่วมในกองทัพ ของพม่าด้วย โดยเป็นทัพหน้า และพงศาวดารของไทยระบุว่า พระมหาราชราชาได้เป็นผู้ให้ อุบายนานาประการแก่พม่า จนกระทั่งพม่าเข้ายึดกรุงศรีฯ ได้สำเร็จ

พญารัฐธรรมของพิษณุโลกเช่นนี้ เป็นหลักฐานยืนยันถึงลักษณะการรวมตัวระหว่างเมือง หลวงและอาณาเขตในแถบเมืองพระยามหาครัว ยังเป็นลักษณะหลวม ๆ หรือ loose integration แบบครัวรู้อยู่ เพราะอยุธยาล้มเหลวในอันที่จะผนวกอาณาเขตประเทศราชแต่เดิมคือ อาณาจักร สุโขทัยเข้ามาไว้ภายใต้การควบคุมของอยุธยาอย่างแท้จริง ดังนั้น จึงต้องประสบกับปัญหาการ แตกแยกของอาณาจักรอยู่ไปอย่างรวดเร็ว เมื่อมีภัยคุกคามมาจากภายนอก และฐานะอำนาจ ของอยุธยาคลอนเคล้นไป เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเมืองลูกหลวงสำคัญจึงตั้งตนเป็นคู่แข่งขึ้นอำนาจ กับอยุธยา แต่คราวนี้ พิษณุโลกกระทำการบางอย่างแตกต่างไปจากการแข่งขันอำนาจระหว่าง เมืองลูกหลวงกับเมืองหลวงของไทยในอดีต ก็คือ พิษณุโลกใช้อิทธิพลของต่างชาติ ซึ่งในที่นี้คือ พม่าเข้ามายังสนับสนุนให้พิษณุโลกสามารถแข่งอำนาจกับอยุธยาได้ ความมุ่งหวังของพิษณุโลก ประสบผลสำเร็จเมื่อนูเรนองสนับสนุนให้พระมหาราชราชาได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ที่ อยุธยา แม้ว่าจะต้องอยู่ในฐานะประเทศราชของพม่าก็ตาม

สมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นว่า อาณาจักรอยุธยาจะเข้มแข็งพอที่จะต่อต้านการคุกคาม ของพม่าได้ ต่อเมื่อยุธยาทางแก้ไขปัญหาการแบ่งแยกในหัวเมืองชั้นนอกและรวมอาณาจักร ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้ได้เสียก่อน วิธีการแก้ปัญหานองพระองค์ก็คือ จัดให้มีการรวมอำนาจ

เข้าสู่ศูนย์กลาง (centralization) อีกชั้นหนึ่ง โดยการยกเลิกระบบเมืองพาราณหานคร ซึ่งมีลักษณะการปกครองเป็นรูปครัวเรือนเชี่ยว จัดแบ่งเมืองในบริเวณส่วนนี้ เป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี ตามลำดับยกเลิกการให้เจ้านายออกไปปกครองเมืองเหล่านี้ แต่จัดส่งขุนนางจากอยุธยาออกไปปกครองและขึ้นตรงต่ออยุธยา และขุนนางเหล่านี้จะต้องมีน้ำพิพันสัตยาภิวัตต์อักษรไทยแห่งอยุธยาเป็นประจำทุกปี อยุธยาจึงสามารถขยายอำนาจเข้าปกครองเขตเมืองชั้นนอกให้มั่นคงกว่าแต่ก่อน

เมืองชั้นเอก คือเมืองที่มีขนาดใหญ่ มีความสำคัญในการยุทธศาสตร์และการเมืองเป็นเมืองที่สามารถใช้เป็นฐานที่มั่นในการควบคุมอาณาเขตในชั้นนอกได้ ในสมัยนี้ปรากฏว่ามีเพียง 2 เมืองคือ เมืองพิษณุโลก และเมืองนครศรีธรรมราช²³¹ เจ้าเมืองเป็นขุนนางมีศเป็นเจ้าพระยา สืบต่อศักดินาสูงถึง 10000 ไร่ เทียบเท่ากับศักดินาของเสนาบดีในเมืองหลวง แต่ตามความจริงแล้ว มีอภิสิทธิ์ต่าง ๆ น้อยกว่าเสนาบดี

เมืองชั้นโท เป็นเมืองที่มีความสำคัญรองลงมา เจ้าเมืองมีศเป็นพระยา และสืบต่อศักดินา 10000 ไร่เท่ากับเจ้าเมืองชั้นเอก เมืองชั้นโทมีทั้ง 6 เมืองด้วยกันคือ เมืองสวรรค์โลก ลุ่มโขทัย ก้าแพงเพชร เพชรบูรณ์ นครราชสีมา และเมืองตะนาวศรี²³²

เมืองชั้นตรี เจ้าเมืองมีศเป็นพระยา แต่สืบต่อศักดินาคนละ 5000 ไร่ มีทั้งหมด 7 เมือง คือ เมืองพิชัย พิจิตร นครสวรรค์ จันทบูรณ์ ไชยา พัทลุง และเมืองชุมพร

เมืองเอกเมืองโท เมืองตรีเหล่านี้ อาจมีเมืองย่อย ๆ ชั้นจัตวาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในสังกัดอีกด้วย กิจการทางด้านทหารและพลเรือนของเมืองชั้นนอก จะอยู่ในการดูแลของสมุหกลาโหมและสมุหนายกที่มีฐานปฏิบัติงานอยู่ในเมืองหลวง

การเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองในสมัยของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเริ่งลงตัวดี เหตุผลสำคัญที่ทำให้สำเร็จคือ บรรดาเจ้านายของกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นผู้ถูกกระทำกระเทือนจากการเปลี่ยนแปลงนี้ ส่วนใหญ่ถูกกว่าดต้อนไปเป็นเชลยที่พม่าจนหมดสิ้นภายหลังการเสียกรุง ไฟร์พลของเจ้านายเหล่านั้นซึ่งเป็นไฟร์สมถูกโยกย้ายมาเป็นไฟร์หลวง คือ ไฟร์ในสังกัดของพระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์จะให้ประจำทำงานในกรมกองต่าง ๆ ภายใต้การบังคับบัญชาของนายที่เป็นขุนนางประจำกรมกองนั้น ๆ ระยะนี้จึงเป็นระยะที่ไฟร์หลวงมีจำนวนมากขึ้นกว่าไฟร์สม ซึ่งหมายถึงพระมหากษัตริย์และขุนนางจะมีอำนาจมากขึ้นตามกำลังของไฟร์หลวงด้วยพระมหากษัตริย์จึงทรงสามารถจัดการปกครองในลักษณะที่ริบตอนอำนาจของเจ้านายและเพิ่มอำนาจให้กับขุนนางเช่นที่กล่าวมาแล้วได้²³³

อย่างไรก็ตาม ลักษณะการปกครองแบบรวมอำนาจอยู่ที่ศูนย์กลางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกำหนดไว้นี้ กลับได้มีผลอยู่จริงถาวร ภายหลังต่อมา เมืองในอาณาเขตชั้นนอก ก็คือ ๆ มีลักษณะเป็นอิสระจากเมืองหลวงมากขึ้นทุกที่ และกลับไปสู่การปกครองในรูปครัวเรือนอีก เหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะบริเวณหัวเมืองชั้นนอกนี้อยู่ห่างไกลจากอยุธยาเกินกว่าจะควบคุมได้ใกล้ชิดอย่างหนึ่ง การแต่งตั้งเจ้าเมืองมีลักษณะเป็นการสืบทราบกัน คือ แม้ให้ถูกชนของเจ้าเมืองคนเดิมเป็นเจ้าเมืองต่อมา จึงทำให้อิทธิพลดของฝ่ายเจ้าเมืองหายไปกลับลงในเขตหัวเมือง ซึ่งทางเมืองหลวงต้องยอมผ่อน

ปัจจุบัน เมืองหลวงอ่อนแอลังมากแล้วในระยะหลัง และอีกประการหนึ่ง น่าจะเนื่องมาจากการที่ความอ่อนแอกของอยุธยาที่เกิดจากปัญหาการแย่งอำนาจกันเองในหมู่เจ้านายในเมืองหลวง และการที่กรมกองในเมืองหลวงไม่สามารถควบคุมหน่วยงานในส่วนภูมิภาคได้เต็มที่ เพราะมีงานลับเมืองอยู่แล้วเป็นส่วนมาก หลักฐานที่แสดงถึงการรวมตัวของอาณาจักรแต่เพียงหลุม ๆ จะเห็นได้ชัดเจนในคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ภายหลังการเสียกรุงอาณาจักรอยุธยาแตกแยกออกเป็นชิ้นส่วนอย่างรวดเร็ว บรรดาเจ้าเมืองในเขตเมืองชั้นนอกตั้งต้นเป็นใหญ่หลายกึก豁ยเหล่าทันที ดังเช่น กึกพิชัยโลก เมืองฝาง นครราชสีมา และนครศรีธรรมราช

ในระยะที่การปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางยังมีผลอยู่นั้น การปกครองในระบบนี้ ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อประชาชนมีใช่น้อย ในสมัยที่ยังเป็นเมืองพระยามหานครอยู่ เจ้าเมืองมีอำนาจในการเก็บภาษีชาวเมืองและภักดุนไว้เป็นสมบัติของตน ตลอดจนแจกจ่ายแก่ข้าราชการในเมือง การเก็บภาษีนี้ยังไม่เป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรนัก เพราะปริมาณความต้องการในหมู่กรมการเมืองทั้งหลายจะอยู่ในขอบเขตจำกัด แต่ภายหลัง เมื่อเปลี่ยนเป็นเมืองชั้นนอกขึ้นตรงต่อเมืองหลวงแล้ว ทางเมืองหลวงได้ตั้งภาษีไปจากหัวเมืองเหล่านี้ด้วย ทำให้ต้องเก็บภาษีเพิ่มจากประชาชน จึงปรากฏว่า ในไม่ช้า บรรดาเสนาบดีและขุนนางตำแหน่งสำคัญ ๆ ในเมืองหลวงต่างรำรวยขึ้น ในขณะที่หัวเมืองชั้นนอกยากจนลง²³⁴

การเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาคในสมัยอุบัติตอนปลาย

ประมาณว่าในรัชสมัยของสมเด็จพระพেตราชา ได้มีการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ของกรมกองสำคัญภายในส่วนกลาง ซึ่งมีผลผลกระทบถึงการปกครองในหัวเมือง กล่าวคือ ได้มีการจัดแบ่งอาณาจักรออกเป็นภูมิภาค หัวเมืองทางใต้ให้ออยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของสมุหกลาโหม ทั้งทางด้านการทหารและพลเรือนหัวเมืองทางเหนืออยู่ภายใต้การควบคุมของสมุหนายก และต่อมาปรากฏว่า หัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกอยู่ภายใต้การควบคุมของเสนาบดีคลังดังได้กล่าวแล้ว (โปรดดูรายชื่อหัวเมืองที่อยู่ใต้การบังคับบัญชาของเสนาบดีแต่ละคนได้จากหัวข้อที่ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงลักษณะการบริหารงานของกรมกองสำคัญในส่วนกลางในสมัยอุบัติตอนปลาย) การเปลี่ยนแปลง เช่นนี้หัวผู้ที่จะให้เมืองหลวงคุมหัวเมืองในส่วนภูมิภาคได้กระชับขึ้นด้วย โดยรอบหมายให้เป็นหน้าที่ของเสนาบดีแต่ละคนไปเลย แต่ก่อนสมุหนายกและสมุหกลาโหมจะมีอำนาจควบคุมหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรทั้งสองคน และมักแหงกันควบคุมไฟร์พล ทำให้เกิดปัญหาขึ้นได้²⁵⁴ การจัดแบ่งขอบเขตให้ควบคุมเป็นภูมิภาคเช่นนี้ จึงเป็นทางแก้ปัญหาดังกล่าวด้วย แต่ผลที่ได้รับ มิได้เป็นดังเช่นที่พระมหาชัตติยทรงวางเป้าหมายไว้ เสนาบดีทั้ง 3 ไม่สามารถควบคุมเมืองในเขตความรับผิดชอบของตนได้เต็มที่ เพราะมีงานที่ต้องควบคุมดูแลหลายด้านอยู่แล้ว นอกจากนี้ ก็ยังมีเหตุผลประการอื่น ๆ อีกตามที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น คือ ความห่างไกลระหว่างเมืองหลวง และเมืองชั้นนอก อิทธิพลของเจ้าเมืองและความอ่อนแอกของกรุงศรีอยุธยา ปัจจัยเหล่านี้ ทำให้หัวเมืองชั้นนอกมีลักษณะกึ่งอิสระจากเมืองหลวงได้อีก การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมีเป้าหมายที่จะดึงเอาหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามาอยู่ใต้การควบคุมของเมืองหลวงเพื่อร่วม

อาณาจักรให้เป็นปีกแผ่นมันคงจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

ตำแหน่งข้าราชการในส่วนภูมิภาค

ตำแหน่งสำคัญทางราชการซึ่งมีบทบาทในการปกครองหัวเมือง มีดังต่อไปนี้

1. เจ้าเมือง เป็นผู้รับผิดชอบสูงสุดในการดูแลปกครองเมือง พระมหากษัตริย์จะทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองโดยมีสมุหนายกหรือสมุหกลาโหม (สมัยที่ได้ถูกแลกภูมิภาคแล้ว) เป็นผู้ดูแล คำปรึกษา ในระยะหลังนับแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมาแล้ว ส่วนใหญ่เจ้าเมืองจะเป็นขุนนาง และหลังจากสมัยสมเด็จพระนเรศวรมแล้ว เจ้าเมืองจะเป็นขุนนางหัวเมือง เจ้าเมืองอาจเป็นขุนนางที่ส่งออกไปจากเมืองหลวงหรือเป็นลูกหลวงของเจ้าเมืองคนเดิมซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นมาแล้ว

หน้าที่ของเจ้าเมือง เจ้าเมืองตลอดจนคณะกรรมการเมืองที่อยู่ใต้การบังคับบัญชาของเจ้าเมืองมีหน้าที่รักษาความสงบปลอดภัยในเขตเมืองของตน ปราบปรามโจรผู้ร้ายมิให้เบียดเบียนประชาชน ดังนั้นหน้าที่สำคัญประการแรกนี้คือ “ให้รักษาพยาบาลให้พร่องฟ้าฯ ให้กัน และให้รับรองศุกศุกทุกๆ ราชภูมิทั่วปวง”²³⁶ ทางเมืองหลวงจะเน้นความสำคัญในหน้าที่นี้ เพราะต้องการให้ราชภูมิได้ทำมาหากินอย่างปกติสุข ซึ่งจะทำให้สะดวกในการเกณฑ์กำลังให้พลมาใช้ตามความจำเป็น เจ้าเมืองมีหน้าที่ควบคุมบัญชีไฟร์ที่ขึ้นทะเบียนกับขุนนางต่าง ๆ ในจังหวัดนั้น และจะต้องอยู่ดูให้ไฟร์อยู่ในภูมิลำเนาที่ได้แจ้งไว้ ถ้าไฟร์หลวงหนีเข้าไปเจ้าเมืองจะต้องสั่งการให้ติดตามและตรวจสอบสาเหตุ ถ้าไฟร์หนี เพราะมุลนายข่มเหง เจ้าเมืองต้องจัดการแก้ไขและลงโทษมูลนายด้วย²³⁷ เจ้าเมืองมีหน้าที่เป็นผู้อำนวยความยุติธรรมในเมือง ตามปกติจะมีศาลาการและผู้พิพากษาพิจารณาคดีต่าง ๆ ตามความเหมาะสม ถ้าประชาชนไม่พอใจการพิพากษาของคณะกรรมการเมืองจะอุธรณ์ต่อเจ้าเมืองได้²³⁸ ถ้าเป็นคดีที่เจ้าเมืองพิจารณาไม่ได้ ก็จะส่งไปยังศาลอุธรณ์ในนครหลวง สุดแล้วแต่ว่าเมืองนั้นจะอยู่ในภูมิภาคใด ถ้าอยู่ภาคใต้ก็ส่งไปอุธรณ์ยังศาลของกลาโหมเป็นต้น นอกจากนี้ เจ้าเมืองมีหน้าที่ควบคุมการเก็บภาษีอากร และส่งให้ทางเมืองหลวงส่วนหนึ่งเก็บไว้เป็นรายได้ของเมืองอีกด้วย

หน้าที่สำคัญอีกประการของเจ้าเมืองคือ การป้องกันและต่อสู้การรุกรานของข้าศึก เจ้าเมืองมีหน้าที่เป็นแม่พัพกำลังต่อสู้ข้าศึกที่มารุกราน ถ้าข้าศึกมีกำลังมากเกินกว่าจะสู้ได้ ให้เจ้าเมืองต่อนำชนเส้าในกำแพงเมืองและป้องกันเมืองรองจนกว่าทัพหลวงจะมาช่วย²³⁹ ในยามศึก เจ้าเมืองซึ่งเป็นแม่พัพจะได้รับอนุญาตให้ประหารชีวิตคนได้²⁴⁰ เจ้าเมืองมีอำนาจและหน้าที่ในการตั้งเจ้าหน้าที่ซึ่งเรียกว่า หมื่นด้าน และหมื่นแขวง ออกประจำการตามด่านต่าง ๆ ชายเขตแดน เพื่อเป็นกองกำลังค่อยลาดตระเวนข้าศึก²⁴¹ ถ้าเจ้าเมืองได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ไฟร์พลร่วมไปในกองทัพหลวง เจ้าเมืองจะต้องทำตามมิให้บกพร่อง

ในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ได้มอบอำนาจให้เจ้าเมืองมีสิทธิ์แต่งตั้งข้าราชการชั้นรองลงไปในเมืองที่เรียกว่ากรรมการเมืองได้ ยกเว้นตำแหน่งยกระดับชั้นทางเมืองหลวงจะเป็นผู้แต่งตั้งไปเอง อำนาจนี้ของเจ้าเมืองหมวดไปในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 นี้ พวกกรรมการเมืองจะได้รับการแต่งตั้งไปจากเมืองหลวงด้วย

หน้าที่ต่าง ๆ ดังกล่าว ถ้าเจ้าเมืองละเลยเสีย หรือปฏิบัติบกพร่องจะมีโทษหนัก เจ้าเมืองผู้ใดใช้อำนาจด้วยประชานั้น จะมีโทษหนักเช่นกัน

เจ้าเมืองจะมีความสูงศักดิ์ไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้นกับเมืองที่ปกครองว่าเป็นเมืองชั้นเอก โภตี หรือจัตวา สำหรับเจ้าเมืองชั้นจัตวา มีตำแหน่งเป็นเพียงผู้รับเท่านั้น มีใช้เจ้าเมือง²⁴²

2. กรรมการเมือง คือคณะกรรมการที่มีหน้าที่ช่วยเจ้าเมืองในการปกครองเมือง คณะกรรมการเมืองแบ่งออกได้เป็น 3 ระดับคือ

ระดับที่ 1 ถือว่าสำคัญกว่าพวงกระดับที่ 2 · ได้แก่ข้าราชการในตำแหน่งต่อไปนี้คือ ปลัดจังหวัด พลหรือขุนพล มหาดไทย และยกระดับชั้น

2.1 ปลัดจังหวัด เป็นตำแหน่งรองจากเจ้าเมือง มีหน้าที่ช่วยเหลือเจ้าเมืองในด้านต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมาย ถ้าเจ้าเมืองไม่มีอยู่ ปลัดต้องทำหน้าที่แทน ปลัดมีหน้าที่พิจารณาคดีอุธรณ์ที่ลูกความฟ้องร้องศาลาก²⁴³ ถ้าเป็นเมืองชั้นเอก ปลัดจังหวัดมีค่าเป็นพระ ถือศักดินา 3000 ไร่ เมืองชั้นโภ ปลัดจะถือศักดินา 1200 ไร่ เมืองชั้นเตรี ปลัดถือศักดินา 1000 ไร่ เมืองชั้นจัตวา ปลัดถือศักดินา 600 ไร่²⁴⁴

2.2 พลหรือขุนพล ประจำเมือง พลเที่ยงเท่ากับกลาโหมประจำเมืองนั้นเอง พลมีหน้าที่ดูแลในด้านการทหาร เช่น สะสมอาวุธ ยานและสัตว์พาหนะ สำหรับใช้รบ ตรวจดูป้อมค่าย กำแพงเมือง ตรวจดูด้านเตา ฯ เมื่อมีศึก พลต้องเป็นแม่ทัพรองจากเจ้าเมือง²⁴⁵ ตำแหน่งพลประจำเมืองเอกสารศักดินา 1600 ไร่ มีค่าเป็นหลวง พลประจำเมืองโภ ถือศักดินา 1000 ไร่ พลประจำเมืองเตรี ถือศักดินา 800 ไร่ ส่วนในเมืองจัตวาไม่มีตำแหน่งนี้²⁴⁶ เพราะกิจการทหารจะอยู่ในความควบคุมของเมืองหลวงโดยตรง

2.3 มหาดไทย มหาดไทยประจำจังหวัดมีหน้าที่คล้ายมหาดไทยที่เมืองหลวง คือเป็นผู้ดูแลในด้านพลเรือน หน้าที่ของมหาดไทยในหัวเมืองคือ เป็นผู้นี้ยินประภาศหรือกฎหมายที่ใช้กันในเมือง เก็บเอกสารสำคัญทางราชการ ต่อมามีงานด้านทหารและพลเรือนมิได้แยกจากกันแล้ว ทั้งมหาดไทยและพลมีหน้าที่เป็นแม่ทัพของเมืองทั้งสองคน มหาดไทยมีค่าและศักดินาเท่ากับตำแหน่งพล และในเมืองชั้นจัตวาไม่มีตำแหน่งมหาดไทยเช่นกัน²⁴⁷

2.4 ยกระดับชั้น ยกกระดับชั้นจะเป็นข้าราชการตำแหน่งเดียวในเมืองที่เจ้าเมืองไม่มีสิทธิ์แต่งตั้งพระมหากษัตริย์จะทรงเป็นผู้แต่งตั้งขุนนางในเมืองหลวงไปเป็นยกกระดับชั้นประจำเมืองต่าง ๆ เอง โดยคำปรึกษาของสนับดีกรมวงศ์²⁴⁸ เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะหน้าที่ยกกระดับนั้นจะเป็นผู้คุ้ยครองสอดส่องดูแลการปฏิบัติราชการของเจ้าเมืองและกรรมการเมืองทั้งหลายให้อยู่ในกฎเกณฑ์ ซึ่งผู้ใดปฏิบัติงานบกพร่องหรือมีท่าทีไม่น่าไว้วางใจ ยกกระดับจะต้องรายงานมายังเมืองหลวงทันที

ในพระไอยการอาญาหลวงได้กำหนดหน้าที่ของยกระบัตรไว้โดยละเอียด เช่น ราชการทั้งปวง ในเมืองนั้น ที่พระมหากรชตธิมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ยกยกระบัตรไว้ในเมือง ยกยกระบัตรจะต้องรู้ด้วย เจ้าเมือง กรรมการเมืองจะไปที่แห่งใดต้องให้ยกยกระบัตรติดตามไปด้วย ยกยกระบัตรต้องรับผิดชอบในเรื่อง การท้าสั่งคราม และหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ต้องคงอยู่สอดส่องในเรื่องการตัดสินคดี²⁴⁹ ยกยกระบัตรต้องเข้ามายังการพิจารณาคดีในศาล ถ้าเห็นควรลาการและผู้พิพากษาพิจารณาคดีผิด ยกยกระบัตรมีสิทธิ์ทักท้วง²⁵⁰ ด้วยเหตุนี้ ยกยกระบัตรจะต้องเป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในทางกฎหมายด้วย ราชภูมิที่ต้องการอุธรณ์คดี จะอุธรณ์ได้ที่ยกยกระบัตร ถ้าราชภูมิอุธรณ์คำตัดสินของกรรมการเมือง ก็ให้ยกยกระบัตรหรือปลดจังหวัดเป็นผู้พิจารณาความอุธรณ์นั้น ถ้าราชภูมิยังไม่พอใจและขออุธรณ์ คำตัดสินของยกยกระบัตรก็ให้เจ้าเมืองเป็นผู้พิจารณา²⁵¹ ถ้าไม่สามารถตกลงได้ จึงให้ส่งคดีมา ยังเมืองหลวง จะเห็นได้ว่า ยกยกระบัตรเป็นผู้ทำหน้าที่คล้ายเป็นผู้สอดแนมหัวเมืองให้แก่เมืองหลวง ฉะนั้น จึงต้องเป็นคนที่เมืองหลวงส่งไปและไว้วางใจได้ ด้วยเหตุนี้ ยกยกระบัตรจึงต้องเข้ามาด้วย น้ำพิพัฒน์สัตยาภิวิษัยพระมหากรชตธิมีที่เมืองหลวงเป็นประจำทุกปี²⁵² แม้ทางพระมหากรชตธิมี จะทรงห่วงให้ยกยกระบัตรเป็นเครื่องมือของทางเมืองหลวงที่จะคุมในส่วนกฎหมายภาค แต่ในทางปฏิบัติ แล้ว ความหวังนี้ก็ไม่ประสบผลสำเร็จนัก ทั้งนี้ เพราะเมื่อยกยกระบัตรถูกส่งออกไปประจำการ ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ความต่างกันจากเมืองหลวง ความใกล้ชิดกับพวกเจ้าเมือง และกรรมการเมือง และที่สำคัญคือผลประโยชน์ที่จะได้ซึ่งเกิดจากการร่วมมือกับฝ่ายเจ้าเมืองซึ่งเป็นแหล่งรวมผลประโยชน์ไว้ทำให้ยกยกระบัตรไม่น้อยที่กล้ายเป็นฝ่ายเจ้าเมืองไป แทนที่จะเป็นฝ่ายเมืองหลวง²⁵³

ยกยกระบัตรเมืองเอกมีค่าเป็นพระ ถือศักดินา 1600 ไร่

ยกยกระบัตรเมืองโท ถือศักดินา 1000 ไร่

ยกยกระบัตรเมืองตรี ถือศักดินา 800 ไร่

ยกยกระบัตรเมืองจัตวา ถือศักดินา 500 ไร่²⁵⁴

ระดับที่ 2 กรรมการเมืองระดับรองลงมาคือ พวากจตุสมกประจำเมือง สัดศดประจำเมือง นอกจากนี้มีผู้พิพากษาอีกฝ่ายหนึ่งที่เรียกว่า แพ่ง ตลอดจนมี ตำรวจนและทหารในตำแหน่งต่าง ๆ

2.5 จตุสมก ประจำเมือง ได้แก่ เวียง วัง คลัง นา ประจำเมือง

เวียง หรือ เมือง ประจำจังหวัดมีหน้าที่เหมือนกับเวียงหรือเมืองหรือนครบาลประจำเมือง หลวง คือ ต้องคงอยู่สอดส่องดูและความปลอดภัยในเมือง ปราบปรามโจรสั่ง แลและเมื่อมีคดีอาญาที่มีโทษรุนแรง เวียงต้องเป็นผู้พิพากษา เวียงยังมีหน้าที่ควบคุมหัวหน้าแขวงต่าง ๆ อีกด้วย²⁵⁵

ในเมืองเอก ผู้ได้ตำแหน่งเวียง จะมีค่าเป็นหลวง ศักดินา 1400 ไร่

ในเมืองโท เวียง มีศักดินา 800 ไร่

เมืองตรี เวียง มีศักดินา 600 ไร่

วัง ประจำเมือง มีหน้าที่จัดทำพิธีต่าง ๆ ดูแลรักษาจวนเจ้าเมือง และตัดสินคดีความแพ่ง²⁵⁶ วังประจำเมืองจะมีค่าและศักดินาเท่ากับตำแหน่งเวียง

กลัง ปะจ้าเมือง มีหน้าที่เก็บรวบรวมรายได้ของเมืองเช่นจากการเก็บภาษีอากร ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ส่งให้เจ้าเมือง และเป็นผู้พิพากษาคดีที่เกี่ยวกับหนี้สินของประชาชน²⁵⁷

นา ปะจ้าเมือง มีหน้าที่ดูแลการทำไร่นาของประชาชน ออกโฉนดให้กับประชาชน ควบคุมชาวข้าวของเมืองและตัดสินคดีความที่เกี่ยวข้องกับที่ดินและผลิตผลในที่ดิน²⁵⁸

จตุสุดมภ์ทั้ง 4 นี้ ในสมัยอยุธยา เจ้าเมืองจะเป็นผู้แต่งตั้ง แต่ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ จตุสุดมภ์จากเมืองหลวงจะเป็นผู้แต่งตั้งออกไป จตุสุดมภ์ทั้ง 4 มีศักดิ์เท่ากัน

2.6 สัสดีปะจ้าเมือง มีหน้าที่ควบคุมการเขียนทะเบียนไพร่พล เก็บรักษาทะเบียน และควบคุมการเกณฑ์แรงงานของประชาชนมาใช้ และเป็นผู้พิพากษาคดีที่เกี่ยวกับการย่างกรรมสิทธิ์เหนือไฟร์ สัสดีมีศักดิ์และศักดินาเท่ากับตำแหน่งจตุสุดมภ์

นอกจากตำแหน่งดังกล่าวข้างต้น กรมการเมืองในระดับสองนี้ยังได้แก่ ผู้พิพากษาตำแหน่งแพff ซึ่งมีหน้าที่พิจารณาคดีที่มีโทษเบาบางคุกคacula แพff ในเมืองหลวง และยังมีขุนนางฝ่ายตัวราชทายาท ดังเช่นตัวราชในขัว ตัวราชในชัย นายกานขัว และนายกานชัย เป็นต้น ตำแหน่งเหล่านี้มีศักดินาตั้งแต่ 1200 - 1000 ไร²⁵⁹ ตำแหน่งดังกล่าวมีเขตอำนาจในเมืองชั้นเอก เมืองชั้นโทและตรี ไม่มีเมืองชั้นเอกบางเมือง คือ นครศรีธรรมราช ยังมีตำแหน่งอาลักษณ์ประจำเมืองด้วย²⁶⁰

พวงกรณการเมืองระดับที่ 3 ได้แก่ พวงผู้ช่วยของระดับที่ 1 และระดับที่ 2 เช่น ผู้ช่วยปลัด รองสัสดี รองจตุสุดมภ์²⁶¹ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า รูปการบริหารงานในหัวเมืองเป็นรูปจำลองของการบริหารในเมืองหลวงนั้นเอง

รายได้ของขุนนางในเขตภูมิภาค

ที่มาของรายได้ขุนนางในส่วนภูมิภาคมีลักษณะเหมือนกับขุนนางในส่วนกลาง คือ ไม่มีเงินเดือนประจำ รายได้จะมาจากการปฏิบัติงานในหน้าที่ เช่น จากการเก็บภาษีอากร ค่าส่วย ค่าธรรมเนียม ค่าปรับต่าง ๆ เงินเหล่านี้ เจ้าเมืองจะเก็บไว้จำนวนหนึ่ง เพื่อแจกจ่ายแบ่งปันกันในระหว่างข้าราชการในเมืองนั้น อีกส่วนหนึ่งส่งเข้าเมืองหลวง แต่เนื่องจากเมืองหลวงไม่สามารถควบคุมหัวเมืองได้ มั่นคงนัก หัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงเท่าใดยิ่งเป็นอิสระจากเมืองหลวงมากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ เงินภาษีที่จะส่งมายังเมืองหลวงก็มิได้ถูกควบคุมรัดกุมเช่นกัน เงินส่วนใหญ่จึงถูกเก็บไว้ที่เมืองนั้น และส่วนน้อยที่ส่งเข้ามาเมืองหลวง

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับเมืองต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาค

แม้เมืองหลวงจะมีได้ควบคุมเมืองต่าง ๆ ในเขตภูมิภาคได้เต็มที่ และในที่สุดต้องจ่ายยอมให้มีลักษณะเป็นกิ่งอิสระจากเมืองหลวงก็ตาม แต่เมืองหลวงก็ถือตัวว่า เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดที่จะออกคำสั่งต่าง ๆ ให้ข้าราชการหัวเมืองปฏิบัติตาม และถ้าผู้ใดขัดขืนจะมีโทษอย่างหนัก ขุนนางในหัวเมืองอาจถูกปลดเสียได้ในทันที ด้วยเหตุนี้ ทางหัวเมืองก็ยังต้องอยู่ร่วมกับการปฏิบัติงานให้อยู่ในกฎเกณฑ์ที่เมืองหลวงได้ตั้งไว้ ความหวาดระแวงที่เมืองหลวงมีต่อหัวเมืองอันเนื่องมาจากการ

ແບ່ງບັນຍ່າງທີ່ຈຳວຳຈຳກັນໃນສມັຍອຸປະກອດຕົ້ນ ຍັງຄົງມີຢູ່ຄວາມເວລາ ທາງເມືອງຫລວງຈຶ່ງທາວິທີຕ່າງອຸປະກອດ ກໍາລັງຂອງທ້າເມືອງຕ້າງກອງອຸປະກອດຫຼາຍໜ້າມເຈົ້າເມືອງໄປມາຫາສູ່ຕົດຕ່ອກັນໂດຍໄມ້ໄດ້ຂອອນຸໝາດຈາກເມືອງຫລວງ²⁶² ໄກຣັກຟິນຈະມີໂທ໌ ບຸນນາງທາງຫວ້າເມືອງຈະເດີນທາງເຂົ້າມາເມືອງຫລວງໂດຍຖືກທາງເມືອງຫລວງໄຟໄວ້ໄດ້ເຮັດວຽກອອກໄປມີໄດ້ ສ້າຈະມາຈະຕ້ອງແຈ້ງເວົ້ວແລະຂອອນຸມືດີກ່ອນ

ການປັກຄອງໃນສ່ວນທ້ອງດິນ ໄດ້ແກ່ ການປັກຄອງໃນເບຕໜູ້ບ້ານ ຕໍານົລ ແລະແຂວງ (ເຖິງເທິງກັບອໍາເນວໃນປັຈບັນ) ຮາຍລະເວີຍດເຖິງກັບການປັກຄອງໃນສ່ວນທ້ອງດິນນີ້ ມີປາກວູຫລັກງານອູ່ນ້ອຍນາກ

ໜ່າຍຫຸ້ນຫານທີ່ເລີກທີ່ສຸດໃນການປັກຄອງສ່ວນທ້ອງດິນ ຄື່ອ ມຸ່ນູ້ບ້ານ ມີຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານເປັນຜູ້ດູແລ ຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານຈະໄດ້ຮັບການແຕ່ງຕັ້ງຈາກເຈົ້າເມືອງ²⁶³ ຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານຈະໄມ້ມີຄອຫຬງຫຸ້ນຫານແຕ່ອ່າງໃດ ແຕ່ ສ້າງູ່ໃຫຍ່ບ້ານຄົນໄດ້ເປັນຫົວໜ້າກາມກ່ອນແລະໄດ້ລາອັກແລ້ວ ຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານນັ້ນກີ່ຈະໃຊ້ຄົດັ່ງເດີມຂອງຕົນ ໄດ້ ມັນທີ່ຂອງຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານ ຄື່ອ ສອດສ່ວນດູແລຄວາມເວົ້ວໝາຍໃນມຸ່ນູ້ບ້ານ ຈັບກຸມໂຈຜູ້ຮ້າຍ ໄກລ່າເກລີ່ມ້ອຂ້ອພິພາກເລັກຖະບານ ນັ້ນ ສ້າເປັນຄົດໃຫຍ່ກີ່ຕ້ອງສ່ວນໄປພິຈາລະນາທີ່ແຂວງ ສ້າແຂວງພິຈາລະນາໄມ້ໄດ້ ກີ່ຕ້ອງສ່ວນໄປຢັ້ງຕົວເມືອງ ຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານຍັງມີທັນທີ່ເປັນຜູ້ນໍາໃນກາຮະຄມກໍາລັງຫວ້າບ້ານສ້າງສິ່ງສາຫະລູນປໂກຄັ້ງຫລາຍ ເຊັ່ນ ຂຸດບ່ອນໍາ ສ້າງວັດ ສ້າງສະພານ ລາວ ເປັນດັ່ນ

ໜ່າຍການປັກຄອງທີ່ໃຫຍ່ຕົ້ນມາຄື່ອ ຕໍານົລ ຜົ່ງຮ່ວມເຫຼົ່າມຸ່ນູ້ບ້ານຫລາຍ ຖ້າ ມຸ່ນູ້ບ້ານເຫັນທ້າວຍກັນ ຕໍານົລອູ່ໃນຄວາມດູແລສ່ວນກຳນັນ ຜົ່ງເຈົ້າເມືອງເປັນຜູ້ແຕ່ງຕັ້ງອື່ນກັນ²⁶⁴ ມັນທີ່ຂອງກຳນັນມີລັກຂະນະ ຄສ້າຍຄລົງກັບຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານ ແຕ່ມີອ້ານາເບີຕວາມຮັບຜົດຂອບກວ້າງຂວາງກວ່າ

ຕໍານົລຫລາຍ ຖ້າ ຕໍານົລ ຮ່ວມກັນເຂົ້າເວົ້ວກ່າວແຂວງ ຫຸ້ນຫາງຜູ້ດູແລແຂວງຈະມີຄເປັນຫຸ້ນ ຊີ້ອັກດີນາ 400 ໃຣ²⁶⁵ ມັນທີ່ຂອງຫຸ້ນແຂວງທີ່ສໍາຄັນ ຄື່ອ ການພິຈາລະນາຄົດໃນເບຕແຂວງຂອງຕົນ ແຕ່ຕ້ອງເປັນຄົດທີ່ໄທປ່ຽນຕໍາກ່າວແສນເບີ້ຍ²⁶⁶ ຄົດເທົ່ານີ້ມີຫລາຍປະເທດຕ້າວຍກັນ ເຊັ່ນ ປັສັນສດມກ ມ່າເຈົ້າກວັບພົມ ສັກສຸກເມີຍໄພຣັ້ງພ້າຂ້າຄນທ່ານ ສັກໂຄກະບູ້ອ້າງມ້າ ເປັນຜູ້ດ້ວຍກວະຍາກນອື່ນ ຄົດທໍາຍາແພດຍາເມາ ຮົດລູກ ລາວ²⁶⁷ ສ້າເປັນຄົດທີ່ມີໂທ໌ເກີນກ່າວປ່ຽນແສນເບີ້ຍ ໃຫ້ຫຸ້ນແຂວງຄຸມຕ້າວິໄວແລະສ່ວນໄປຢັ້ງຕົວເມືອງ ທີ່ໄວ້ເມືອງຫລວງຕ່ອໄປ²⁶⁸ ມັນທີ່ອື່ນ ພົ້ນຫຸ້ນແຂວງ ຄື່ອ ອຸແຮກ້າຂາວາມສົງນົບເວົ້ວໝາຍໃນແຂວງ ສົນບັນຫຼຸບປະເທດໃນດ້ານການເພະປຸງການ ແຕ່ຫຸ້ນແຂວງໄມ້ມີສິທີ່ຈົ້ນກະເປີຍນະແກນທີ່ແຮງງານໄພຣັ້ງພ້າ ເພະໜ້າທີ່ນີ້ເປັນຂອງສ້າສົດໃນຈັງຫວັດນັ້ນ ທີ່²⁶⁹ ໃນສມັຍອຸປະກອດ ເຈົ້າເມືອງເປັນຜູ້ແຕ່ງຕັ້ງຜູ້ດູແລແຂວງ²⁷⁰ ແຕ່ຕ່ອມໄນສມັຍຮັດຕະໂກສິນທົງ ເປັນໜັກທີ່ຂອງການເວົ້ວໃນເມືອງຫລວງ

ຮູ້ບາລກລາງໃນເມືອງຫລວງ ກັບ ຂ້າຮາຊາການໃນສ່ວນທ້ອງດິນ ເກືອນຈະໄມ້ມີການຕົດຕ່ອກັນ ຫຸ້ນຫາງ ໃນເມືອງຫລວງຈະສ້າງຮາຊາການຍັງເຈົ້າເມືອງແລະກົມກະເວົ້ວ ທາງເຈົ້າເມືອງ ການການເມືອງກົຈສ້າງ ຕ່ອມຍັງເບີຕະ ແຂວງ ຕໍານົລ ມຸ່ນູ້ບ້ານອື່ນທີ່ໜຶ່ງ ຂ້າຮາຊາການໃນສ່ວນທ້ອງດິນນີ້ຈະຕົດຕ່ອໂດຍຕຽບກັບ ປະເທດ ຂ້າຮາຊາການທີ່ໄກລ້າສືດແລະຕິດຕ່ອກັບປະເທດນັ້ນທີ່ສຸດຄື່ອງຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານ

ການປັກຄອງໃນເບຕຫວ້າເມືອງປະເທດຫຼາຍໃນສມັຍອຸປະກອດ

ຫວ້າເມືອງປະເທດຫຼາຍຫຼືຫວ້າເມືອງທີ່ຂອງອຸປະກອດ ມາຍເຖິງດີນແດນຂອງອານາຈັກອື່ນທີ່ອຸປະກອດ ນຳກຳລັງໄປຢັ້ງດີຕ່ອງໄວ້ໃນອິທີ່ພລ ທີ່ອັດດີນແດນອື່ນທີ່ຍ້ອມສວາມວິກັດຕ່ອອຸປະກອດເອງ ໃນຫັ້ນດັ່ນ ດີນແດນ

ประเทศไทยนี้มีทั้งอาณาจักรของผู้ที่มีเชื้อสายไทยด้วยกัน ดังเช่น อาณาจักรสุโขทัย และสันนิชฐาน ว่า นครศรีธรรมราชในระยะหลังคือสมัยที่ทรงกับราชายท่ออยุธยารุ่งเรืองนี้ ประชาชนส่วนใหญ่ก็ เป็นเชื้อสายไทย ดินแดนประเทศไทยอีกประเททหนึ่ง คือ ดินแดนที่เป็นคนชนชาติอื่น ดังเช่น เผตอาณาจักรอยุ หัวเมืองทางเขตภาคสมุทรภาคเหนือ และเขมร ดินแดนเหล่านี้มีได้เป็น ประเทศไทยของอยุธยาอย่างถาวร ในบางครั้งจะหลุดพ้นจากอำนาจอยุธยาเป็นอิสระ หรืออยู่ใต้ อำนาจของอาณาจักรอื่น ดังเช่น เมืองอยุทางใต้ บางที่เป็นอิสระ บางที่อยู่ในอำนาจพม่า หัวเมือง นลัญ ก็มีช่วรระยะหนึ่งที่อยู่ในอำนาจของมະละกา ส่วนเมืองนั้น อยุธยาจะเข้าไปยึดครองได้ช้า ระยะเวลาสั้น ๆ เนื่องจากจะดินรัฐดูพ้นอำนาจอยุธยาไปได้เสมอ

การปักครองหัวเมืองประเทศไทยนี้ อยุธยาจะกำหนดวิธีการปักครองที่จะเอื้ออำนวยให้ อยุธยาสามารถรักษาอิทธิพลไว้เหนือดินแดนนี้ได้นานที่สุด กล่าวคือ ในระยะแรกที่หัวเมือง ประเทศไทยอยู่ใต้การปักครองของอยุธยา ส่วนใหญ่อยุธยาจะควบคุมแต่เพียงห่าง ๆ คือ ใช้การ ปักครองทางอ้อม (indirect rule) นั้นก็คือ อยุธยาจะปล่อยให้กษัตริย์หรือเจ้านายของเขตแดนนั้น ๆ ปักครองอาณาจักรสืบไป และสามารถรักษาลักษณะวัฒนธรรมประเพณีของตนไว้ได้ โดยที่อยุธยา จะไม่เข้าไปแทรกแซงบีบบังคับให้เปลี่ยนแปลงเป็นแบบของอยุธยาแต่อย่างใด ประเทศไทยมี หน้าที่แต่เพียงส่งบรรณาการ ได้แก่ ตนไม่เงิน ตนไม่ทองอันเป็นสัญลักษณ์ของความจงรักภักดี มาตามกำหนดเวลา และเกณฑ์กองทัพมาช่วยเมื่ออยุธยามีศึกสั่งไป วิธีการที่อยุธยาจะใช้ควบคุม ประเทศไทยเหล่านี้คือ อยุธยาจะเป็นผู้แต่งตั้งกษัตริย์และเจ้านายชั้นรองลงไปโดยเลือกເອົນຸຍາດີ່ມີທ່າງທີ່ຈົກວັດດີ່ຕ່ອງອູ້າຍ นโยบายปักครองทางอ้อมจะเห็นได้จากการปักครองอาณาจักรสุโขทัย ในระยะแรก อยุธยาได้ให้เจ้านายของสุโขทัยปักครองกันเองสืบไป คือให้พระมหากษัตริย์ที่ 2 ปักครองอยู่ที่พิษณุโลก และญาณดิสปักครองที่กำแพงเพชร อยุธยาไม่ได้เข้าไปแทรกแซงกิจการ ภายในของสุโขทัย สุโขทัยคงมีอำนาจค่อนข้างเต็มที่ในอันที่จะบริหารงานภายในของตน ในเขต นครศรีธรรมราชและหัวเมืองมัลย อยุธยาที่คงจะปฏิบัติในลักษณะนี้ สาเหตุที่ใช้นโยบายปักครอง ทางอ้อม ก็เพื่อเป็นการฝ่อนคลายความบีบคั้นอันจะเกิดจากการที่อยุธยาเข้าไปปักครองโดยตรง ชาวประเทศไทยจะไม่รู้สึกrunแรงนักว่า ถูกตั่งชาดิเข้าไปครอบงำ เมื่อความบีบคั้นไม่รุนแรง การดินรัฐที่จะออกจำกาอำนาจของอยุธยาที่จะไม่รุนแรงไปด้วย และอยุธยาที่จะสามารถรักษา อิทธิพลไว้ได้นานกว่าที่จะเข้าไปปักครองด้วยคนของอยุธยา อีกประการหนึ่ง อยุธยาแห่งชาติอย่าง ไม่ทั่วทุกด้าน อยุธยามีกำลังคนน้อยเกินกว่าจะเข้าไปควบคุมเมืองประเทศไทยได้ทั่วถึง จึงต้อง ปล่อยให้เมืองเหล่านั้นปักครองตนเอง

นโยบายการปักครองที่กระทำควบคู่ไปกับการปักครองทางอ้อมคือ นโยบายริครอนกำลัง ของหัวเมืองประเทศไทยด้วยวิธีการแบ่งแยกแล้วปักครอง (divide and rule) กล่าวคือ อยุธยาจะ พยายามทำให้ดินแดนประเทศไทยมีการแบ่งแยกออกเป็นแคว้นย่อย ๆ และแต่ละแคว้นจะแต่งตั้ง เจ้านายปักครองคนละส่วนไม่รวมกัน วิธีการเช่นนี้ จะทำให้ดินแดนนั้นถูกซอยออกมีได้รวมเป็น อันหนึ่งอันเดียวกัน เจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งให้ปักครองแคว้นย่อย ๆ นี้ ก็มีแนวโน้มที่จะคอข

สอดแนมกันและกัน ซึ่งเป็นผลดีต่ออุธยานด้วย ถ้าดินแดนไหนมีการแบ่งแยก คือ แบ่งเป็นรัฐ เล็กรัฐน้อยอยู่แล้ว อุธยานก็จะรักษาการแบ่งแยกนั้นไว้ต่อไป ด้วยย่างดังเช่นการปักครองสูที่ทัย ในสมัยของขุนหลวงพะวัว อุธยานได้แบ่งสูที่ทัยออกเป็น 2 แคว้น คือ แคว้นทางด้านทิศตะวันออก ได้แก่เขตถุนแม่น้ำยม และด้าน มีศูนย์กลางอยู่ที่พิษณุโลก ให้เจ้านายเชื้อสายราชวงศ์พระร่วง ปักครอง แคว้นทางด้านตะวันตก ได้แก่ เขตถุนน้ำแม่ปิง และรัง มีกำแพงเพชรเป็นศูนย์กลาง ให้พระญาณดิสปักครอง ในรูปแบบเช่นนี้ สูที่ทัยจะแยกออกเป็นสองส่วน ไม่ได้รวมเป็นบึงແ่น อันเดียวกัน กำลังก็จะถูกแบ่งออกไปด้วย ถ้าจะคิดเบื้องข้อต่ออุธยานย้อมจะทำได้ล้านกาก ในหัวเมือง น้ำส่าย อุธยานก็ใช้ชนโยบายเช่นนี้ หัวเมืองลាសูนน์มีลักษณะแบ่งแยกเป็นรัฐเล็กๆ อยู่ต่อไป

การปักครองทางอ้อมนั้น มิใช่ว่าอุธยานจะใช้ในทุกกรณีไม่มีข้อยกเว้น บางครั้งอุธยานจะใช้ชนโยบายปักครองโดยตรง (direct rule) กับดินแดนที่อุธยานเข้ามีดีกรองไว้ได้ด้วยกำลัง และเป็นดินแดนที่อุธยานปราร侗จะยึดไว้ในอำนาจอย่างถาวร การปักครองทางตรงคือการที่อุธยานส่งเจ้านายหรือขุนนางคนไทยเข้าไปเป็นประมุขปักครองในแคนประเทศาแทนเจ้านายของดินแดนนั้นๆ มีหลักฐานปรากฏว่า อุธยานได้ทดลองใช้การปักครองทางตรงกับเขมรในสมัยที่อุธยานยึดครองเมืองหลวงของเขมรไว้ได้ ตั้งเช่นพงคาวราชนบบพระราชหัตถเลขาได้บันทึกไว้ใน พ.ศ. 1927 เมื่ออุธยานยึดครองหลวงของเขมรได้ พระรามศรีราชาโปรดฯ ให้ขุนนางไทยชื่อพระยาขัยณรงค์อยู่ปักครอง แต่อยู่ได้ไม่นาน ภูวนายกทัพมากราชเนม พระยาขัยณรงค์เลย梧才ต้อนผู้คนเขมรกลับมาอุธยาน²⁷¹ (แต่พงคาวราชนบบเรว่า การยึดครองคราวนี้ ภาษาริย์อุธยานแต่งตั้งให้เจ้าชายเขมร เป็นผู้ปักครอง มีชื่อว่า “ไชยวุฒิ”) ²⁷² ใน พ.ศ. 1974 เมื่อพระเจ้าสามพระยา หรือ สมเด็จพระบรมราชากิจ 2 ตีนครหลวงของเขมรได้อึก ได้โปรดฯ ให้พระราชโกรสที่ทรงพระนามว่า “พระนครอิน” อยู่ปักครองเป็นกษัตริย์เขมร²⁷³ แต่ภายหลัง เจ้านายเขมรทั้งสามารถกำจัดกษัตริย์ไทยลงได้อึก ในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชากิจ ในชั้นแรก เมื่อตีเขมรได้ ได้มอบหมายให้นายทหารไทยอยู่คูคล²⁷⁴ แต่ต่อมาประมาณ 2 ปี รัชนาดิบุกเขมรทัพมาขับไล่นายทหารไทยออกไปได้²⁷⁵ จากนั้นพระบรมราชากิจทรงใช้ชนโยบายให้เขมรปักครองกันต่อไป จะเห็นได้ว่า ชนโยบายการปักครองทางตรงของไทยไม่ได้รับผลสำเร็จ เพราะตัวแทนของไทยจะถูกกำจัดไปในเวลาไม่นาน หลังจากสมัยสมเด็จพระบรมราชากิจได้เสียไปแล้ว เมื่อไทยได้เข้าไปมีอิทธิพลในเขมรอึก ดังเช่น ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไทยจะใช้วิธีการปักครองทางอ้อมโดยตลอด

การปักครองทางตรงนี้ ไทยจะใช้กับหัวเมืองมอญในเวลาส่วนมากด้วย ปรากฏในเอกสารสมัยสมเด็จพระบรมไรา略กนາถว่า ไทยจัดการปักครองเมืองทະวาย ตะนาวศรี ในลักษณะเมืองท้าวพระยามหานครของไทย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ของอุธยานที่จะผนวกอาณาจักรมอญตอนใต้ เป็นส่วนหนึ่งของอุธยานในสมัยของสมเด็จพระบรมราชากิจ เมื่อทรงขยายอำนาจเข้าไปยึดครองดินแดนหมู่บ้านตอนใต้ไว้ได้อึกนั้น ได้ใช้ชนโยบายปักครองโดยตรง โดยส่งขุนนางไทยไปปักครองแต่ในไม่ช้า มอญเป็นกบฏ จึงต้องทรงเปลี่ยนชนโยบายให้ชาวมอญปักครองกันเอง

อยุธยามีนโยบายพนวก (annex) ดินแดนประเทศไทยเข้ามาเป็นเขตแดนอันแท้จริงของอยุธยาด้วย ดินแดนที่อยุธยาต้องการพนวก และสามารถจะทำได้ก็คือ ดินแดนประเทศไทยที่ประชาชนเป็นเชื้อสายคนไทยเหมือนกัน ดังเช่น อาณาจักรสุโขทัย และนครศรีธรรมราช ส่วนดินแดนที่เป็นของชนต่างชาติ อยุธยาจะจัดการปกครองในฐานะประเทศไทยต่อไป การพนวกดินแดนประเทศไทยเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยานั้น อยุธยาจะกระทำการด้วยความระมัดระวังมาก มีรายละเอียดการพนวกอาณาจักรสุโขทัยอยู่ในพงศาวดาร เรอาเจ้าสามารถทราบวิธีการพนวกดินแดนของอยุธยาได้ อยุธยาจะเริ่มด้วยการปกครองทางอ้อมและริบอร์ดกำลังของสุโขทัยไปในตัวก่อน จนเมื่อสุโขทัยอ่อนแลงมาก และเชชินกับการปกครองของอยุธยาแล้ว อยุธยาจะใช้มีการพนวกดินแดน อยุธยาใช้วิธีการอย่างสันติ คือ การสร้างความผูกพันธ์ฉันท์เครือญาติขึ้นด้วยการเด่งงาน สันนิษฐานว่า การแต่งงานระหว่างเจ้านายสุโขทัยและเจ้านายอยุธยาจะเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระนเรนทร์ราธิราช (พ.ศ. 1952 - 1967) ภายหลังที่สมเด็จพระนเรนทร์ราธิราชขึ้นไปปราบจลาจล ในกรุงสุโขทัยใน พ.ศ. 1962 คงจะทรงจัดให้เจ้าหนูปิงแห่งสุโขทัยเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงได้ยกเชกสมรสกับพระราชนครส่องค์เล็กของพระองค์ คือ เจ้าสามพระยา จึงปรากฏว่า เมื่อเจ้าสามพระยาได้เป็นพระมหาชนชต์แห่งอยุธยาแล้ว พระราชนครส่องค์หนึ่งของพระองค์คือพระรามครัวจะมีพระราชนคราเป็นเจ้าหนูปิงแห่งสุโขทัย ด้วยเหตุนี้ พระรามครัวจึงมีสายพระโลหิตของทางอยุธยาและสุโขทัยปนอยู่ เมื่อโอกาสเหมาะสมสมมาถึงใน พ.ศ. 1981 พระเจ้าสามพระยาจึงโปรดฯ ให้พระรามครัวไปครองที่พิษณุโลกในฐานะเมืองลูกหลวงของอยุธยา ชาวสุโขทัยยอมรับพระราษฎร์ทางเป็นเชื้อสายของทางสุโขทัยด้วย จึงนับว่าในตอนนี้อยุธยาได้จัดการปกครองสุโขทัยโดยตรงและถือว่าเป็นเขตเมืองขึ้นนอก มีฐานะเป็นเมืองท้าวพระยามหานครของอยุธยา การพนวกสุโขทัยจึงสำเร็จลงไปขั้นหนึ่งอย่างสันติวิธี การพนวกขึ้นสักดิ่ง จะสำเร็จลงในรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวร เมื่อทรงจัดให้หัวเมืองต่าง ๆ ของอาณาจักรสุโขทัยเดิม เป็นหัวเมืองขึ้นนอกของอยุธยาอย่างแท้จริง และปกครองโดยทุนนาจากอยุธยาด้วย สำหรับเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ลูกพนวกเข้ามาเป็นเมืองท้าวพระยามหานครในสมัยเดียวกับสุโขทัย แต่จะมีวิธีการอย่างใด ยังไม่มีหลักฐานแน่นอน

การคาดของไทยในสมัยอยุธยา

คาดในสมัยอยุธยา

ส่วนหนึ่งของการปกครองของไทยในสมัยอยุธยาที่สมควรยกมากล่าวต่อหากเพื่อทำความเข้าใจให้กระจ่าง คือ เรื่องประเทบทองชาติ

การพิจารณาคดีในชั้นต้น เมื่อประชาชนยังมีจำนวนไม่นัก ดังเช่น ในสมัยสุโขทัย พระมหาชนชต์ทรงเป็นผู้ตัดสินเองบ้าง หรือมอบหมายให้เจ้าเมืองคนอื่น ๆ ช่วยพิจารณาคดีสินบ้าง ในสมัยอยุธยาตอนต้น ๆ สันนิษฐานว่า กรรมวันเป็นผู้พิจารณาคดีทั้งหลาย เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระ

ของพระมหากษัตริย์ ต่อมาเมื่อพระมหาณัฐเชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์เข้ามาเมืองทนาทในราชสำนักของไทยมากขึ้น สันนิษฐานว่า กรมลูกขุนซึ่งเป็นกรมของพระมหาณัฐเชี่ยวชาญพระธรรมศาสตร์ จะเป็นผู้พิจารณาและพิพากษาคดีทั้งปวง เมื่อประชาชนเพิ่มจำนวนมากขึ้น การบริหารประเทศขยายตัวออกไป มีдинแคนผนวกเข้ามามากขึ้น กรมลูกขุนกรรมเดียวจะตัดสินคดีทั้งหมดไปไม่ได้ ตลอด ทำให้ล่าช้า พระมหากษัตริย์จึงทรงแบ่งคดีประเภทต่าง ๆ ออกไปให้กรมกองหั้งหล่ายซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องในด้านน้อยเป็นผู้ช่วยพิจารณาคดี เช่น เรื่องเกี่ยวกับโจรผู้ร้าย ไปให้กรมเวียงซึ่งมีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายพิจารณา เรื่องที่ดินก้มอบให้กรมนาครซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับที่นา และที่ดินเป็นผู้พิจารณา เป็นต้น กรมหั้งหล่ายจึงต้องตั้งศาลของตนเองขึ้นมา แต่การตัดสินชี้ผิดและถูกยังคงเป็นหน้าที่ของกรมลูกขุนแต่เพียงกรรมเดียวอยู่ รัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐานว่า เหตุผลที่แบ่งการพิจารณาคดีไปให้กรมกองหั้งหล่ายอีกประการหนึ่งก็คือ เพื่อความสะดวกรวดเร็วในการเรียกคุ้มความมาสอบสวน เพราะสำคัญด้อยในอำนาจของลูกขุน พากคุ้มความไม่ค่อยเกรงกลัว เมื่อเรียกตัวมาให้การก็จะแซะเชื่อเสีย แต่ถ้าให้เจ้ากรมໄต่บังคับบัญชาการพิจารณาคดี คุ้มความมีความเกรงกลัวอำนาจของเจ้ากรมหั้งหล่าย จึงมาให้การโดยดี²⁷⁶ อีกทั้งเจ้ากรมยังมีอำนาจควบคุมให้ตรวจสอบว่าความโดยไม่ซักซ้ำด้วย (ความมุ่งหมายอันนี้ ภายหลังปรากฏว่าล้มเหลว เพราะเจ้ากรมมีงานมากมายอยุ่หลอยอย่าง มักไม่ค่อยเอาใจใส่เรื่องคดีความ ความทึ่กค้างอยู่ในศาลของกรมกองหั้งหล่ายเช่นกัน)

ศาลที่แยกจ่ายไปตามกรมกองหั้งหล่ายที่สำคัญในสมัยอยุธยา (รวมหั้งในสมัยหลังต่อมาด้วย) มีดังต่อไปนี้

1. ศาลลูกขุน หรือที่เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลมหลวง เป็นศาลงของพระมหาณัฐ มีหน้าที่ตัดสินความชี้ถูกและผิด โดยการตีความจากพระธรรมศาสตร์ ดังได้กล่าวแล้ว

2. ศาลมหลวง เป็นศาลงประจำกรมมหาดไทย เดิมมีหน้าที่พิจารณาความอุธรณ์ทั้งปวง หั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค (ที่เจ้าเมืองพิจารณาเองไม่ได้แล้ว) แต่ภายหลังความดังค้างมาก พระมหากษัตริย์จึงโปรดฯ ให้ศาลงของกรมกองอื่น ๆ รับพิจารณาความอุธรณ์ในส่วนที่เกี่ยวข้อง กับอำนาจหน้าที่ของตนได้ ความอุธรณ์จึงกระจายไปยังศาลงของกรมกองอื่น ๆ ด้วย ต่อมาศาลมหลวงของมหาดไทยจึงพิจารณาคดีอุธรณ์จากหัวเมืองภาคเหนือ ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของมหาดไทย เป็นส่วนใหญ่²⁷⁷

3. ศาลงธรรมอาญาจักร เป็นศาลงประจำกรมมหาดไทยอีกเช่นกัน มีหน้าที่พิจารณาคดีเกี่ยวกับการที่บุคคลซึ่งไม่ใช่ญาติพี่น้องของคุ้มความแต่ไปเขียนคำให้การให้คุ้มความ บุคคลนั้นมีความผิดคดีของบุคคลที่ทำความผิดเช่นนี้ ต้องพิจารณาที่ศาลงธรรมอาญาจักร แต่คดีเช่นนี้ไม่ค่อยมีคดีจึงไม่มีอะไรจะทำ ภายหลังก็เลยมีหน้าที่พิจารณาคดีอีกได้ที่ทางมหาดไทยมอบหมายให้²⁷⁸

4. ศาลอาญา เป็นศาลงประจำกรมกลาง หรือที่รับพิจารณาคดีอุธรณ์ที่เป็นคดีอาญา เช่นร่องทุกภัยดุลการที่มีเมือง คุณชั่ง เอการพย์สิน คดีของศาลอาญาจะต้องพิจารณาให้เสร็จภายใน 1 เดือน²⁷⁹ ภายหลังศาลงของกลางก็มีหน้าที่พิจารณาความอุธรณ์ที่ส่งมาจากหัวเมืองฝ่ายใต้ที่อยู่ในความดูแลของกลาง²⁸⁰

๕. คาดการณ์วิชัย หรือ คาดการณ์ที่คาดการณ์ว่า ผู้ใดที่พิจารณาคดีที่มีโทษอุกฉกรรจ์ คือ คดีเกี่ยวกับโจรสลัดน้ำ ซึ่งทรัพย์ ทำร้ายร่างกาย คดีเป็นชู้สาว คดีกบฏ คดีของศาลคุรุบาลจะต้องพิจารณาให้เสร็จภายใน 15 วัน²⁸¹ ภายหลังการพิจารณาคดีของศาลคุรุบาลนี้ จะมีความรับสั่งเงื่อนอยู่เป็นอันมาก ความรับสั่ง คือความที่พระมหากษัตริย์ทรงมีส่วนพิจารณาด้วย และเมื่อสั่งให้สูญเสียูกและผิดแล้ว ก็ต้องนำขึ้นกราบบังคมทูลก่อนจึงจะกำหนดโทษผู้ตัดได้ เหตุที่ความของกรณีคุรุบาลเป็นความรับสั่งเสียโดยมาก เพราะเรื่องผู้ร้ายปล้นปล้นนั้น กรณีคุรุบาลจะต้องนำเรื่องขึ้นกราบบังคมทูล พระมหากษัตริย์ก็จะทรงรับสั่งให้เร่งชาระความ เพราะทรงต้องการจะจัดการปรบกับการปล้นสมกับเสียโดยเร็ว เมื่อสืบสวนมาได้ความประการใด ก็จะต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลก่อนแล้วสั่งให้สูญเสียด้วยตัวเอง สูญเสียด้วยตัวเองต้องนำกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ ยิ่งครั้งดังกล่าวแล้ว²⁸² ศาลมคุรุบาลในบางครั้ง ก็ต้องรับพิจารณาคดีอุธรณ์จากหัวเมืองซึ่งเป็นคดีที่เกี่ยวกับโจรสลัดและศาลมของกรมที่บังคับบัญชาหัวเมืองนั้นพิจารณาไม่ได้²⁸³

๖. คาดการณ์วัง คาดการณ์วังมีหน้าที่พิจารณาคดีเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์และบรรดาสมใน คือ ข้าราชการในพระราชวังทั้งหลาย ทั้งที่เป็นความแพ่ง อาญา และความคุรุบาล (การปล้นทรัพย์) แต่ไม่ใช่คดีความที่ผ่านถึงด้วย²⁸⁴ สำนักงานที่ผ่านถึงด้วย สันนิษฐานว่า ก็จะต้องเป็นความรับสั่ง หรือไม่ก็สั่งให้คนคุรุบาลพิจารณา พวกสมในนี้ภัยหลังขยายขอบเขต ครอบคลุมข้าราชการในกรมกองต่าง ๆ มากรึน มิได้หมายเฉพาะพวกข้าราชการบริพารเท่านั้น พวกสมในรวมເຫັນข้าราชการกรมกองต่าง ๆ ไว้ดังนี้ กรมสรรพากร กรมมรดก ข้าพระสินสอง พระอาราม กรมคลังต่าง ๆ กรมแสง กรมช่างสนะ กรมกฎหมาย กรมมหาดเล็ก กรมต่าง ๆ ที่ขึ้นกับกรมวัง กรมสังฆการี กรมธรรมการ กรมราษฎร์ติด กรมอาลักษณ์ ข้าพระในอารามทั้งปวง รวมทั้งพวกไฟร์ส์มทั้งหลายของสมเด็จพระเจ้าสุกเชอ พระเจ้าหลานเชอ พระองค์เจ้า ที่ไม่ได้สั่งกัดกรม²⁸⁵

๗. คาดการณ์ท่ากลาง (หรือกรมคลังแต่เดิม) เป็นศาลมสำหรับพิจารณาคดีระหว่างชาวต่างชาติกับคนไทย และคดีอุธรณ์ในเขตหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกที่ขึ้นสั่งกัดกับกรมพระคลัง ซึ่งมักเรียกกันภายหลังตามหน้าที่ที่ถือว่าสำคัญกว่าว่ากรมท่า แต่เดิมศาลมนี้ คงจะเป็นศาลมของคลังแต่เดิมที่พิจารณาความเรื่องพระราชทรัพย์ของหลวง²⁸⁶ แต่ภายหลังเมื่อกรมคลังได้รับการคำนยาภัย กับต่างประเทศด้วย หน้าที่นี้ได้รับการเอาใจใส่มากกว่า ด้านการคลังก็ขาดไป การพิจารณาคดีเรื่องทรัพย์สินของหลวงตกไปอยู่ในศาลมของกรมพระคลังย่อย เช่น กรมพระคลังมหาสมบัติ คาดการณ์ท่าจึงพิจารณาเรื่องความกับชาวต่างประเทศกับคนไทย ภายหลังกรมท่าได้ถูกลหุ้นเมือง ชายทะเลเตือกตัวย ศาลมนี้ จึงห้องพิจารณาความอุธรณ์จากหัวเมืองชายทะเลเตือกตัวย ภายหลังเมื่อมีคาดการณ์ท่าซึ่งเพิ่มเติม คือ คาดการณ์ท่าชัย สำหรับพิจารณาคดีคุนจีนกับคนจีนที่มาค้าขายในไทย และคาดการณ์ท่าชวา สำหรับพิจารณาความคุณแบบกับคนแยก คาดการณ์ท่าใหญ่แต่เดิมก็เลยเรียกกันว่า คาดการณ์ท่ากลาง

8. ศาลกรณานา มีหน้าที่พิจารณาความเกี่ยวกับที่นา เครื่องทำนา และข้าวในนา ไม่ว่าจะเป็นความแพ่งหรือความคุกคาม

9. ศาลแพ่งกลาง และศาลแพ่งเชียงใหม่ เป็นศาลอยู่ในกรมลูกคุณ มีหน้าที่พิจารณาความแพ่งที่มีโทษไม่รุนแรง ดังเช่นคดีของกรรมวัง และจำเลยเป็นสมโนญา ศาลแพ่งกลางพิจารณาความที่มีโทษเบากว่าศาลแพ่งเชียงใหม่ เช่น ศาลมแพ่งกลางพิจารณาความลวนลามที่ไม่ถึงขั้นสาเร็จ ทำร้ายไม่ถึงขนาดเจ็บมาก ขณะที่ศาลแพ่งเชียงใหม่ พิจารณาความสาเร็จ และความทำร้ายได้รับบาดเจ็บ²⁸⁷ คดีแพ่งนี้ต้องพิจารณาให้เสร็จภายใน 3 เดือน²⁸⁸

10. ศาลกระทรวงกรุงศรีฯ มีหน้าที่พิจารณาความเรื่องมรดก ซึ่งเป็นความยืดเยื้อและศาลมจะได้เงินมาก ศาลมนี้ขึ้นอยู่กับกรรมสั่อมพระราชนัดบ์ ซึ่งความจริงแล้วไม่มีหน้าที่อันใดเกี่ยวกับมรดกแต่ได้บังคับบัญชาศาลมนี้เพื่อเป็นทางหารายได้ บางครั้งคดีในศาลมรดก พระมหาภัชตริย์อาจทรงพิจารณาอกมาเป็นความรับสั่งและทรงให้กรรมพระดำเนินเรื่องบ้าง กรรมวังบ้างได้พิจารณา เพื่อเป็นรายได้สำหรับกรมทั้งสอง คดีมรดกในหัวเมืองต้องได้รับอนุญาตจากเมืองหลวงก่อนจึงพิจารณา ในหัวเมืองได้ ถ้าไม่ได้รับอนุญาตต้องมาพิจารณาในเมืองหลวง²⁸⁹

11. ศาลอพระคลังมหาสมบัติ มีหน้าที่ว่าความเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ของหลวง (ภายหลังในสมัยรัตนโกสินธ์ งานหลักส่วนใหญ่ของศาลมนี้ คือ พิจารณาคดีเกี่ยวกับภาษีอากรที่การพระคลังเป็นผู้รับผิดชอบ และคดีเกี่ยวกับการจ่ายเงินหลวง)²⁹⁰

12. ศาลมณฑลธรรมการ พิจารณาคดีเกี่ยวกับพระสงฆ์ ถ้าเป็นเรื่องสำคัญขึ้นสืกพระสงฆ์ ก็จะต้องกราบบังคมทูลพระมหาภัชตริย์ให้ทรงพิจารณาเป็นความรับสั่ง และเรื่องนี้พระมหาภัชตริย์จะทรงตัดสินเองโดยไม่ปรึกษาพວกลูกคุณ²⁹¹

13. ศาลมณฑลธรรมการ พิจารณาคดีเกี่ยวกับพระสงฆ์ ถ้าเป็นเรื่องสำคัญขึ้นสืกพระสงฆ์ ก็จะต้องกราบบังคมทูลพระมหาภัชตริย์ให้ทรงพิจารณาเป็นความรับสั่ง และเรื่องนี้พระมหาภัชตริย์จะทรงตัดสินเองโดยไม่ปรึกษาพວกลูกคุณ²⁹¹

14. ศาลมณฑลแพทยา มีหน้าที่พิจารณาความเกี่ยวกับยาพิษ คุณไสยาสาร์ รัตถูก กระสือ²⁹² ภายหลังคดีเหล่านี้ไม่ถือมี ศาลมณฑลแพทยาเลยไม่มีคดีพิจารณา

15. ศาลมณฑลช่างความลักข้าง น้ำ โถ กระเบื้อง เป็นศาลมตั้งใหม่ภายหลัง โดยแยกมาจากการคุกคาม แต่ไม่ได้ขึ้นกับกระบวนการ มีหน้าที่พิจารณาคดีเกี่ยวกับลักสัตว์พาหนะโดยเฉพาะเพื่อให้คดีเสร็จรวดเร็ว เพราะสัตว์เหล่านี้มีความจำเป็นในการประกอบอาชีพของราษฎร ศาลมนี้มีลักษณะการทำงานเหมือนเป็นความรับสั่ง คือมีปัญหาอันใดก็ให้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระราชวินิจฉัยของพระมหาภัชตริย์ได้ แต่การตัดสินผิดถูก ลูกคุณขึ้นสืกทรัพย์²⁹⁴ คดีของศาลมนี้นักจะมีเรื่อง ย่างกันอยู่กับศาลมณฑลแพทยาเสมอ เพราะกรณานาก็มักอ้างจ่า เรื่องวัว ควาย สำหรับใช้ไก่นานั้น เป็นเรื่องของกรณานา

เมื่อพิจารณาด้านความต่าง ๆ แล้ว จะเห็นว่า ศาลเหล่านี้ไม่มีอำนาจตัดสินว่าผิดหรือถูก ต้องส่งไปศาลลูกขุนเท่านั้นตัดสิน ยกเว้นความรับสั่งบางเรื่องที่พระมหากษัตริย์ทรงตัดสินเอง อีกประการหนึ่งแม้พระมหากษัตริย์จะทรงมอบหมายให้กรมกองต่าง ๆ เป็นผู้พิจารณาคดีแล้ว แต่พระองค์ก็ยังถือว่า ทรงมีบทบาทเป็นผู้พิพากษาให้ความยุติธรรมสูงสุดของอาณาจักรเหมือน ดังตั้งแต่อดีนาจักรในยุคแรก ๆ คดีความที่สำคัญจะต้องนำขึ้นกราบทูลเพื่อขอพระราชวินิจฉัย คดีที่ดุลการและลูกขุนไม่สามารถพิจารณาและตัดสินได้ ต้องนำกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ ทรงวินิจฉัยเช่นกัน

สำหรับในหัวเมืองมีศาลต่าง ๆ พิจารณาคดีในลักษณะคล้ายคลึงกันในเมืองหลวง ผู้ที่ ทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษาและตระลากการก็ได้แก่กรรมการเมืองในหน้าที่ต่าง ๆ นั่นเอง เช่น หลวงเมือง พิจารณาคดีความอาญา หลวงวัง พิจารณาคดีแพ่ง หลวงคลัง พิจารณาความเกี่ยวกับภาษีอากร และหลวงนา พิจารณาความเกี่ยวกับที่ดิน การพิจารณาคดีเหล่านี้อยู่ใต้การดูแลของยกระเบื้อร สำราษณจะอุธรณ์ กอุธรณ์ได้กับปลัด ยกระเบื้อร และเจ้าเมืองดังได้กล่าวแล้ว ถ้าเป็นคดีที่ ซึ่งหวัดพิจารณาไม่ได้จึงส่งเข้ามาขึ้นเมืองหลวง หรือบางที่เมืองหลวงจะส่งช้าราชการเรียกว่า “ช้าหลวง” ออกไปพิจารณาความยังหัวเมืองก็ได้

วิธีการนำคดีขึ้นสู่ศาลและการพิจารณาคดี

สำหรับสามัญชนหรือไฟร์และพวกกาส ถ้าเกิดมีคดีความจะนำเรื่องไปฟ้องร้องต่อศาลเอง ไม่ได้ ไฟร์จะต้องนำเรื่องไปแจ้งต่อมุณนายที่ตนสังกัดอยู่ และมุณนายจะเป็นผู้พิจารณาว่า ควรจะ นำเรื่องไปฟ้องยังศาลของกรมกองใด มุณนายก็จะเขียนสำเนาฟ้องร้องต่าง ๆ ไปยื่นแก่ตระลากการ ประจำศาลนั้น ๆ²⁹⁵ ภายหลังเรื่องการเขียนสำเนานี้ ห้ามมิให้มุณนายหรือคนอื่นเขียนมาแต่ต้อง มาให้การแก่จำศาลเป็นผู้เขียนสำเนาเอง ทั้งนี้ เพราะบางครั้งมุณนายช่วยไฟร์เขียนสำเนาบิดเบือน เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ไฟรนั้น เมื่อจำศาลเขียนสำเนาแล้ว จะนำเสนอต่อตระลากการประจำศาล ตระลากการนำเสนอสู่กฎหมายว่าคดีนี้มีมูลจะรับไว้พิจารณาหรือไม่ ถ้าลูกขุนว่าคดีมีมูล ตระลากการจะ รับคดีไว้พิจารณา ตระลากการจะส่งเจ้าหน้าที่นำหมายไปเรียกตัวคู่ความมาศาลทั้งฝ่ายโจทก์และ จำเลย มุณนายของทั้งสองฝ่ายมีหน้าที่ต้องคุมไฟร์ของตนไปให้การในศาล แต่เมื่อยามห้ามเสียงสอน ไฟร์ในการให้การ²⁹⁶ ในกรณีสอบสวนคู่ความนี้ ถ้าความไม่เสร็จลงโดยเร็ว ตระลากการมีอำนาจ คุมขังจำเลยไว้ได้ ถ้าเป็นคดีที่ไม่รุนแรง จำเลยขอประกันตัวได้ แต่ต้องมีนายประกันรับผิดชอบ ถ้าเป็นคดีอุจจาร์จะห้ามประกัน ตระลากการจะเป็นผู้สอบปากคำคู่ความ ถ้ามีความจำเป็นจะ ต้องสอบพยานทั้งสองฝ่ายด้วยและถ้ายังสรุปสำเนาไม่ได้ ต้องให้มีการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ด้วย การคำน้ำหรือลุยไฟ คู่ความทั้งสองต้องเข้าพิสูจน์ ถ้าคราวคำน้ำไม่ได้ถึงกำหนด โผล่ขึ้นมาก่อนก็ ถือว่าเป็นคนผิด การลุยไฟก็เช่นกัน ให้เท้าพองก็ถือว่าผิด โดยจะดูจากบาดแผล ใครพองมาก ผู้นั้นจะแพ้คดี เมื่อได้รายละเอียดเพียงพอแล้ว ตระลากการประจำศาลนั้นจะเขียนสำเนาลงให้ ลูกขุนพิจารณาคดีซึ่งฝ่ายได้ผิดและถูก เมื่อลูกขุนชี้แล้ว ตระลากการจะนำไปให้ผู้ปรับกำหนดโทษ ตามกฎหมาย และตระลากการจะนำผู้ต้องโทษไปลงโทษตามกำหนดต่อไป

การพิจารณาคดีนี้ สำคัญความไม่พอใจ จะอุธรณ์ได้ และถ้ายังไม่พอใจ สามารถทนายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ได้ ภายหลังมีคนภูมิภาคกันมาก พระมหากษัตริย์ได้ทรงกำหนดกฎหมายที่ไว้ว่า ความชนิดไหนภูมิภาคได้และชนิดไหนภูมิภาคไม่ได้ ความภูมิภาคที่จะนำเข้ากระบวนการบังคับழลล์ได้ คือ เรื่องการรับราชการทาง ผ่านพ้นกันตาย เป็นตัวบังน้ำภูมิชีพร (คือเป็นตัวบังเอี้ยวที่ถูกมาเป็นของตน) คิดร้ายต่อ แผ่นดิน ลักษณะทรัพย์ของหลวง ทำลายพระพุทธรูปและเจดีย์ ส่วนความอื่นนอกเหนือจากนี้ ถ้าราชภูมิภูมิภาค ในสมัยที่ยังแบ่งส่วนราชการเป็นท้องที่และพลเรือน ราชภูมิที่เป็นฝ่ายท้องที่นำเรื่องเสนอต่อสมุหกลาโหม ราชภูมิที่เป็นฝ่ายพลเรือนนำเรื่องเสนอสมุหนายก²⁹⁷

สำหรับเจ้านายท่ามีความเกิดขึ้น ศาลที่จะพิจารณาได้คือศาลกรมวังเท่านั้น ถ้าเป็นขุนนาง ขุนนางมีสิทธิ์นำเรื่องขึ้นศาลเองด้วย ขุนนางผู้ใหญ่ตอกเป็นจำเลย ศาลจะเรียกตัวไปให้การได้ ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอนุมัติเสียก่อน ขุนนางที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป มีสิทธิ์จ้างทนายให้การได้ในศาลโดยที่ขุนนางไม่ต้องไปศาลเอง²⁹⁸

ในการกำหนดโทษนี้ จะกำหนดตามความสูงศักดิ์ของผู้มีผิด กล่าวคือจะมีโทษมากหรือน้อยในความผิดชนิดเดียวกันนั้นขึ้นอยู่กับตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบของบุคคลนั้น ความสูงศักดิ์นี้ดูได้จากศักดินานี้ชั้นพระมหากษัตริย์พระราชทานให้ประจำตัวแก่ประชาชนทุกคน เรื่องศักดินานี้เป็นเรื่องที่มีรายละเอียดมาก ซึ่งจะขอกล่าวต่อไปในหัวข้อที่ว่าด้วยลักษณะสังคมไทย เพราะระบบศักดินามีผลเกี่ยวเนื่องอยู่กับสังคมและการปกครองของไทยแต่จะเข้าใจเกี่ยวกับศักดินาดีขึ้น ต้องเมื่อได้ทราบรายละเอียดของสังคมสมัยอยุธยาพอคร่าวแล้ว ในที่นี้จึงขอกล่าวแต่เพียงย่อ ๆ ว่า ศักดินาแปลว่า สิทธิในการถือครองที่นา มีการกำหนดเป็นทางการขึ้นโดยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ การกำหนดศักดินานี้ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้กำหนด โดยมีหลักเกณฑ์ว่า จะให้ศักดินาตามยศตำแหน่งของบุคคลนั้น บุคคลใดมียศสูง ศักดินาก็สูงตามยศ ผู้ใดมีมีศักดินายศ ศักดินาก็น้อยด้วย ศักดินานี้จะกำหนดเป็นตัวเลขและจะบ่งจำนวนเป็นไร่ เช่น พระมหาอุปราชมีศักดินา 100,000 ไร่ เสนนาบดีมีศักดินา 10,000 ไร่ และไพรีมีศักดินา 25 ไร่ เป็นต้น โทษบางอย่างถ้าเสนาบดีและไพรีกระทำการผิด เสนนาบดีจะต้องถูกปรับมากกว่าไพรี เพราะการปรับถือศักดินาเป็นเกณฑ์นั่นเอง ตั้งนี้ จึงปรากฏสำนวนที่ใช้กันอยู่ในตัวบทกฎหมายว่า “ให้ปรับใหมตามศักดิ์”

การนำคดีขึ้นสู่ศาลนี้ จะต้องเสียค่าใช้จ่ายและเสียเวลา多く สำหรับประชาชนผู้มีรายได้น้อย การนำคดีไปศาลแต่ละครั้ง จะเป็นภาระที่หนักมาก เพราะจะต้องจ่ายค่าธรรมเนียมตามขั้นตอนต่าง ๆ หลายครั้ง เช่น ค่าเขียนสำนวน ค่าตระลาการ ค่าคำตัดสินของถูกขุน ถ้าหากเป็นคดีที่สืบพยานก็ต้องจ่ายค่าธรรมเนียมในการสืบพยานอีก และถ้าสืบพยานแล้วยังไม่ได้ข้อเท็จจริง ก็หมายความว่ามีการพิสูจน์โดยวิธีดำเนินการหรือลุยไฟ โดยคุ้มครองทั้งสองจะต้องเข้าพิสูจน์ด้วยในการนี้จะต้องเสียค่าดำเนิน หรือลุยไฟอีกหลายขั้นตอน ดังปรากฏหลักฐานในอัยการ ว่าด้วยการดำเนินและลุยเพลิงดังนี้

พิสูจน์ค่าน้ำ

ค่าไส่คราด

ค่าน้ำอ่านสัจจาอธิชฐาน จ่ายให้แก่อลาักษณ์

ค่าไม้ปั่มคูล (คู่พิสูจน์จะถูกเจ้าหน้าที่เอาไม้ปั่มคูลไว้ด้วยเวลาค่าน้ำ)

ค่าหัวหลัก จ่ายให้แก่นายดาน

ค่าตีข้อง จ่ายให้กับตระลากการ

ค่าที่นั่ง

ค่ากลัง

ค่าผู้คุม

ค่าเครื่องกระยาหาร (ก่อนดำเนินการบวงสรวงเทวดา ก่อน)

ค่ากระแซง

ค่าผ้าขาว (คู่ความทั้งสองต้องถุงห่มผ้าขาวในพิธีบวงสรวง)

ค่าไก่บังสกุลให้เทพารักษ์

ค่าไก่ตัวผู้รู้ขันประจำยาม

ค่าเหล้าให้เทพารักษ์

ค่าเหล้าเลี้ยงตระลากการ

ค่าน้ำเจ้า

ใช้ในการบวงสรวง

ค่าน้ำอื้าขาวแกง

ค่าผ้าละเมี

ค่ากระยอมใส่น้ำ

ค่าครกและสาก

ค่าจะหวักกระบวนการ

ค่าจ่องกรอง

ค่าสีผึ้ง

ค่าด้วยมงคลสูตร

ค่าพริก กระเทียม หอม ข่า ตะไคร้ กระชาย สำหรับทำไก่ หมากพู ยาสูบ จะกินใน
มณฑลและเลี้ยงตระลากการทั้ง 3 วัน

ค่าหัวสงฆ์

ค่าน้ำมันกระเจดจงจันทร์และไม้เส้า²⁹⁹

สำคัญเป็นคดีที่เกี่ยวกับทรัพย์สิน เมื่อทราบผลได้รับค่าสินใหม่
แต่สินใหม่นี้มิได้ตกลงแก่ผู้ชนาะทั้งหมด แต่จะต้องแบ่งออกเป็น 10 ส่วน และให้แก่หลวง 1 ส่วน
ส่วนผู้แพ้นั้น นอกจากจะต้องจ่ายเงินค่าปรับใหม่แก่ผู้ชนาะแล้ว ต้องจ่ายเงินเป็นค่าปรับให้หลวง
เรียกว่าค่าพินัยอึกด้าย³⁰⁰

ราชฎรที่ได้รับโภชต้องสูกไปหรือจองจำ สำหรับการลดโภชลงบ้าง จะต้องจ่ายค่าธรรมเนียมอีกหลายประการ เรียกว่า เป็นเงินค่าลด (โภช) โดยจ่ายให้แก่บรรดานายที่ยวจ และเจ้าหน้าที่ในคุก ต่อมาใน พ.ศ. 2274 พระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้ยกเลิกการจ่ายเงินค่าลดนี้เสีย เพราะเป็นเหตุให้ผู้ใดเดี่ยววิ่งเต้นหอบยืมเงินคนมา บางทีต้องเอาสูกเมียไปขายให้ได้รับความลำบาก ด้วยแต่นั้นไป ให้ผู้ใดรับโภชเต็มตามอัตรา³⁰¹

เชิงอรรถ ตอนที่ 1 บทที่ 2

บทที่ 2 การปักครองในสมัยอยุธยา

1. ควริช เวลส์ แต่ง ภาษาจีน สมเกียรติกุล บุพฯ ชมจันทร์ แปล การปักครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ โครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ 2519 หน้า 23
2. เพ็งอ้วง หน้า 25
3. เพ็งอ้วง
4. Robert Heine - Geldern, "Conception of State and Kingship in Southeast Asia" The Far Eastern Quarterly, vol. 2 (November, 1942) pp. 15 - 30
5. Ibid.
6. Ibid.
7. "พระไอยการลักษณภูมิ" ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 องค์การค้าครุสภาก ศึกษาภัณฑ์ พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515 หน้า 69
8. "กฎหมายเตียรบาล" ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 องค์การค้านองคุรุสภาก ศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515 หน้า 69
9. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชัยอนันต์ สมุทราณิช ความคิดทางการเมืองการปักครองของไทยโบราณ เอกสารการศึกษาทางรัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ 4 แผนกรรฐประศาสนศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 107
10. "พระไอยการพรมศักดิ์" ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 197
"กฎหมายเตียรบาล" มาตรา 181 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 158
11. เพ็งอ้วง มาตรา 3 หน้า 70 - 71
12. "พระราชกำหนดเก่า" มาตรา 50 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 องค์การค้านองคุรุสภาก ศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ 2506 หน้า 152
13. "กฎหมายเตียรบาล" มาตรา 63 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 97
14. เพ็งอ้วง
15. เพ็งอ้วง มาตรา 66 หน้า 98
16. เพ็งอ้วง มาตรา 67 หน้า 99
17. "พระไอยการอาญาหลวง" มาตรา 100 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 องค์การค้าครุสภาก ศึกษาภัณฑ์พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2505 หน้า 73 - 74
18. นิโคลัส แซร์แวร์ แต่ง สันติ ท.โภมลุต แปล ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) สำนักพิมพ์ถิ่นหน้า กรุงเทพฯ 2506 หน้า 207

19. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 120 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 119
20. เพ็งอ้วง มาตรา 121 หน้า 119 - 120
21. เพ็งอ้วง มาตรา 123 หน้า 120
22. “พระไอยการลังษณ์โจร” มาตรา 60 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 องค์การค้าคุรุสภาก ศึกษา-
กิจที่พานิชย์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2506 หน้า 251
23. แซร์แวร์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 284
24. “พระราชกำหนดใหม่” มาตรา 40 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 354
25. เดอะลัลลูแบร์ แต่ง, สันต์ ท.โภมลบุตร แปล ราชอาณาจักรสยาม สำนักพิมพ์ก้าวหน้า
กรุงเทพฯ 2510 หน้า 194 - 196
26. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 180 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 157
27. Prince Demrong, “The Introduction of Western Culture in Thailand” Journal of Siam
Society, Vol. 20 part 2, p. 97
28. Akin Rabibhadana; The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period; 1782-
1873; Data Paper, Number 74. (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies,
Cornell University, Ithaca, New York, July, 1969). p. 41
29. David K. Wyatt, The Beginning of Modern Education in Thailand, 1868-1910 (Unpublished
Ph.D. Thesis, Cornell University, 1966, (Published as : Politics of Reform in Thailand,
Yale University Press, 1969) p. 16 quoted in Akin Rabibhadana, op. cit., p 41.
30. Heine-Geldern, “Conception of State and Kingship in Southeast Asia”, pp. 15-30
31. “กฎหมายเตียรบาล” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 69
32. “พระไอยการพรอมศักดิ์” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 197
33. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 13 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 4 หน้า 17
34. เพ็งอ้วง มาตรา 32 หน้า 33
35. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 44
36. Wyatt, op.cit., p. 16 quoted in Akin Rabibhadana, op.cit., p. 43
37. สมเด็จกรมพระยานริศราনุวติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ
เล่มที่ 1 หน้า 133 - 134 อ้างอิงใน นายรอง ศยามานนท์ พลตรีคำเนิน เลขุกุล นางสาว
วิลาสวุธ นพรัตน์ กรรมการชำราประวัติศาสตร์ไทย ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา
แห่งดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแห่งดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คณะอักษรศาสตร์จุฬา
ลงกรณมหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2515 หน้า 5
38. เพ็งอ้วง
39. คาวอริก เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 28
40. Heine-Geldern, “Conception of State and Kingship in Southeast Asia”, pp. 15-30

41. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 81 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 104 และ “พระราชกำหนดแก่” มาตรา 58 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 180 - 181
42. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้ในพระบรมราชโองค์ การประชุมคณะกรรมการพัฒนาประเทศไทย พ.ศ. 2508 หน้า 31 - 32 อ้างอิงใน นายรอง ศิยามานนท์ พลตรีดำเนิน เสนะกุล และ นางสาววิสาวดา นพรัตน์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 51
43. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 17 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 76 - 77
44. เพิ่งอ้าง มาตรา 20 หน้า 78
45. เพิ่งอ้าง มาตรา 73 หน้า 101
46. เพิ่งอ้าง มาตรา 118 หน้า 118 - 119
47. เพิ่งอ้าง มาตรา 82 หน้า 104
48. เพิ่งอ้าง มาตรา 58 หน้า 95
49. เพิ่งอ้าง มาตรา 112 หน้า 117
50. เพิ่งอ้าง
51. เพิ่งอ้าง
52. จอร์จ เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 153 - 154
53. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 21 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 78 - 79
54. เพิ่งอ้าง มาตรา 23 หน้า 79
55. เพิ่งอ้าง มาตรา 24 หน้า 80
56. เพิ่งอ้าง มาตรา 25 หน้า 80
มาตรา 26 หน้า 81
มาตรา 30 หน้า 83
57. เพิ่งอ้าง มาตรา 78 หน้า 102
58. เพิ่งอ้าง มาตรา 75 หน้า 102
59. เพิ่งอ้าง มาตรา 77 หน้า 102
60. “พระไอยการอาชญากรรม” มาตรา 83 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 64
61. “พระไอยการกระบวนการคึกคัก” มาตรา 6 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 127
62. เพิ่งอ้าง มาตรา 2 และ 3 หน้า 125 - 126
63. “พระไอยการกระบวนการคึกคัก” หน้า 118 - 120
64. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 113 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 117
65. เพิ่งอ้าง มาตรา 106 หน้า 114
“พระไอยการกระบวนการคึกคัก” มาตรา 56 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 152
66. “พระธรรมศาสตร์” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 10
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พร. ขัยอนันต์ สมทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 16 - 17

67. “พระธรรมศาสตร์” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 16
68. เพิ่งอ้าง หน้า 16 - 41
69. Prince Dhani “The Old Siamese Conception of the Monarchy” p. 168
70. Ibid., p. 167
71. R. Lingat, “Evolution of Law in Burma and Siam”, Journal of Siam Society, Vol. 1 (January, 1950) p. 27, quoted in Akin Rabibhadana, op. cit., p 47
72. “พระไอยการลักษณะการ” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 131
73. “กฎ 36 ข้อ” ข้อที่ 25 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 247 • 248
74. เพิ่งอ้าง กฎหมายที่ 22 หน้า 245 246
75. “พระราชกำหนดเก่า” มาตรา 15 กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 7 • 8
76. “กฎหมายเตียรบาล” มาตรา 146 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 130 • 131
77. เดอะลัลลูแบร์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 423
78. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 23
79. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “ลักษณะการปกครองประเทศไทย สยามแต่โบราณ” ทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคคยาจารย์ สมาคมในวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2470 พิมพ์อยู่ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานการยัธรรมไทย ตอน พื้นฐานทางประวัติศาสตร์สังคมและการเมือง โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 18 - 21
80. เพิ่งอ้าง หน้า 18
81. Heine-Geldern, “Conception of State and Kingship in Southeast Asia,” pp. 15 - 30
82. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 18
83. เพิ่งอ้าง หน้า 13
84. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 77, 54
85. Ibid., p. 54
86. Ibid., p. 25
87. “พระธรรมนูญ” มาตรา 18 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 173 - 174
88. ดาวริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 134
89. “พระธรรมนูญ” มาตรา 18 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 173
90. พระราชนำรัตน์ในพระบาทสมเด็จพระปุลลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแกลงพระบรมราชโองการให้แก่ “การปกครองแผ่นดิน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หน่อมสนิท กฤดากร ณ เมรุวัด ราชบุพงษ์ กรุงเทพฯ 2510 หน้า 62
91. ดาวริช เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 134
92. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 225 - 226

93. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 137
94. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 226
95. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 78
96. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 227 - 228
97. พระราชนำรัศสินพระบากสมเด็จพระอุลจอมเกล้า ทรงแต่งพระบรมราชโองการยกกรอง
ແພັນດີນ หน้า 77
98. “พระไอยการตำแหน่งนาททหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 278 - 279
99. เพิ่งอ้าง หน้า 279
100. นายรอง ศยามานนท์, พลตรีคำเนร เสนะกุล, นางสาววิสาวงศ์ นพรัตน์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ
หน้า 26
101. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 137
102. “พระไอยการตำแหน่งนาททหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 280
103. นายรอง ศยามานนท์, พลตรีคำเนร เสนะกุล, นางสาววิสาวงศ์ นพรัตน์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ
หน้า 26
104. “พระไอยการนาททหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 280
105. เพิ่งอ้าง
106. เพิ่งอ้าง
107. เพิ่งอ้าง หน้า 281
108. เพิ่งอ้าง หน้า 282
109. พระราชนำรัศสินพระบากสมเด็จพระอุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 95 - 96
110. “พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 4 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 216
111. เพิ่งอ้าง มาตรา 19 หน้า 226
112. พระราชนำรัศสินพระบากสมเด็จพระอุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 66
113. “พระธรรมนูญ” มาตรา 22 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 178 - 179
114. “พระไอยการลักษณ์โจร” มาตรา 15 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 223
115. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 230
116. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 138 - 139
117. พระราชนำรัศสินพระบากสมเด็จพระอุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 78 - 79
118. “พระธรรมนูญ” มาตรา 23 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 180
119. เพิ่งอ้าง หน้า 180 - 181
120. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 237
121. เพิ่งอ้าง หน้า 238
122. ค่าวอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 145

123. “พระธรรมนูญ” มาตรา 25 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 182 - 183
124. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 85
125. เพิ่งอ้าง หน้า 85 - 86
126. เพิ่งอ้าง หน้า 85
127. ควรใช้ เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 145
128. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 92 - 93
129. เพิ่งอ้าง หน้า 64 - 65
130. “พระธรรมนูญ” มาตรา 21 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 1 หน้า 178
131. เพิ่งอ้าง หน้า 177
132. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 89 - 90
133. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 233
134. เพิ่งอ้าง หน้า 233 - 234
135. เพิ่งอ้าง หน้า 235
136. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 69
137. “พระธรรมนูญ” มาตรา 24 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 181 - 182
138. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 231 - 232
139. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตำแหน่งกษัตริย์พ่อ (รวมอยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 23) พะนัง พ.ศ. 2464 อ้างอิงใน ควรใช้ เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 147
140. พงศาวดีกรุงศรีอยุธยา ฉบับหกดวงประเสริฐ ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 1 (ประชุมพงศาวดารภาค 1 ตอนต้น) องค์การศึกษาไทย พะนัง พ.ศ. 2506 หน้า 140
141. ควรใช้ เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 147
142. “พระธรรมนูญ” มาตรา 34 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 186
143. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 71
144. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 248
145. ควรใช้ เวลส์ เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 147
146. เพิ่งอ้าง
147. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 249
148. เพิ่งอ้าง
149. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 71
150. “ธรรมนูญ” มาตรา 38
“พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 190, 240
151. “พระธรรมนูญ” มาตรา 37 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 189
152. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 94

153. เพ็งอ้าง

154. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 250 - 256

155. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 94

156. คาวิช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 225

157. เพ็งอ้าง หน้า 154

พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 93

158. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 93

159. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 260

160. คาวิช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 154

161. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 262

162. เพ็งอ้าง หน้า 263

164. เพ็งอ้าง หน้า 75

165. เพ็งอ้าง

166. คาวิช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 287

167. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 265

168. “พระธรรมนูญ” มาตรา 12 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 169

169. เพ็งอ้าง มาตรา 13 หน้า 169 - 170

170. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 79

171. เพ็งอ้าง หน้า 75 - 76

172. เพ็งอ้าง หน้า 89

173. เพ็งอ้าง หน้า 88

174. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 269

175. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 89

176. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 269

177. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 91

178. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 269 - 270

179. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 90

180. เพ็งอ้าง หน้า 91

181. เพ็งอ้าง

182. เพ็งอ้าง หน้า 88

183. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 274

184. พระราชคำรัสในพระบากสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ..... หน้า 86

185. “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 275

186. ควรริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 121
187. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 283
188. เพิ่งอ้าง หน้า 283 - 290
189. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปูจย়อมเกล้าฯ..... หน้า 97
190. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 291 - 292
191. ควรริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 230
192. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 293
193. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปูจย়อมเกล้าฯ..... หน้า 93
194. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 294
195. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปูจย়อมเกล้าฯ..... หน้า 98
196. เพิ่งอ้าง หน้า 97 - 98
197. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 296 - 297
198. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปูจย়อมเกล้าฯ..... หน้า 98
199. เพิ่งอ้าง
200. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 302 - 303
201. เพิ่งอ้าง หน้า 307 - 308
202. ควรริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 234
203. เพิ่งอ้าง หน้า 235
204. เพิ่งอ้าง
205. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปูจย়อมเกล้าฯ..... หน้า 96
206. เพิ่งอ้าง หน้า 98 - 99
207. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 308 - 312
208. เพิ่งอ้าง หน้า 298
209. เพิ่งอ้าง หน้า 300
210. เพิ่งอ้าง
211. Akin Rabidhadana, op.cit., p. 56
212. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 22
213. เพิ่งอ้าง
214. “พระธรรมนูญ” มาตรา 21 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 177
215. เพิ่งอ้าง มาตรา 20 หน้า 176
216. เพิ่งอ้าง มาตรา 18 หน้า 173 - 174
217. เพิ่งอ้าง มาตรา 21 หน้า 177
218. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 22

219. พระราชนำรักษ์ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลฯ..... หน้า 76 - 77
220. คุอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແล້ວ หน้า 135
211. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 11
222. David K . Wyatt, Trans. The Crystal Sands, the Chronicles of Nagara Sri Dharmaraja.
Data Paper number 98. (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies. Cornell University, Ithaca, New York, 1975). p. 27
223. พระความคิดเห็นของครุฑ์อัญชัญ ฉบับหลวงประดิษฐ์ เสริม 131, 132, 133
224. พระราชนพงศาวดารฉบับพระราชนักกษา
225. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 27
226. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 326
227. เพื่ออ้าง หน้า 323 - 326
228. นายรอง ศยามานนท์, พลตรีดำเนิน เลขะกุล, นางสาววิสาสวงษ์ นพรัตน์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 87
229. “กฎหมายเตียรนาถ” มาตรา 2 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 70
230. พระความคิดเห็นของครุฑ์อัญชัญ ฉบับหลวงประดิษฐ์ หน้า 142
231. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 317 - 320
232. เพื่ออ้าง หน้า 320 - 321
233. Akin Rabibhadana, op.citp. 30
234. คุอริช เวลส์ เรื่องที่อ้างແລ້ວ หน้า 175
235. เพื่ออ้าง หน้า 176
236. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 51 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 4 หน้า 47
237. “พระราชนกานต์” มาตรา 23 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 40 - 41
236. “พระไอยการสังกษณอุธร” มาตรา 10 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 195
239. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 95 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 69 - 70
240. Akin Rabibhadana, op.citp. 70
241. “พระไอยการกระบวนการคึก” มาตรา 7 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 128
242. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 40 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 41 และ มาตรา 95
หน้า 69 - 70
243. “พระธรรมนูญ” มาตรา 3 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 162 - 163
244. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 317 - 326
245. Akin Rabibhadana. op.cit., p. 71
246. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 317 - 326
247. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 71

246. Ibid., p. 75
249. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 139 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 98 - 101
250. “พระไอยการลักษณะตระลากการ” มาตรา 46 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 151
251. “พระไอยการลักษณะอธาร” มาตรา 10 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 195
252. “พระราชก้าวหนดเก่า” มาตรา 23 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 43
253. William J. Stiffin, The Thai Bureaucracy : Institutional Change and Development (East-West Center Press, Honolulu, 1966), p. 31
254. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 317 - 327
255. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 72
256. Ibid.
257. Ibid.
258. Ibid.
259. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 318
260. เพิ่งอ้าง หน้า 319
261. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 73
262. “พระไอยการกระบดศึก” มาตรา a ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 128
263. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 74
264. Ibid.
265. “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 163 - 164
267. เพิ่งอ้าง หน้า 163
268. “พระธรรมนูญ” มาตรา 46 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 194
269. Akin Rabibhadana, op.cit., p. 74
270. “พระไอยการอาชาหลวง” มาตรา 95 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 69 - 70
271. พระราชนพงศ์ความคิดเห็นของพระราชนหัตถเลขาหน้า 103 - 104
272. “พงศ์ความคิดเห็น” ใน ประชุมพงศ์ความคิดเห็น 1 (ประชุมพงศ์ความคิดเห็น ภาค 1 ตอนที่ 1) องค์การศึกษาวิจัย ศึกษาภารก์พานิชย์ กรุงเทพฯ 2506 หน้า 192
273. พงศ์ความคิดเห็น ของพระราชนหัตถเลขาหน้า 134
274. “พงศ์ความคิดเห็น” หน้า 201
275. เพิ่งอ้าง
276. พระราชนหัตถเลขาหน้า 134
277. เพิ่งอ้าง หน้า 76 - 77
278. เพิ่งอ้าง หน้า 77
279. “พระไอยการลักษณะตระลากการ” มาตรา 61 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 159

280. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปูเจดจอมเกล้าฯ..... หน้า 77
281. “พระไอยการลักษณ์ตระถาก” มาตรา 61 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 159
282. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปูเจดจอมเกล้าฯ..... หน้า 78
283. เพิ่งอ้าง
284. เพิ่งอ้าง
285. เพิ่งอ้าง หน้า 78 - 79
286. เพิ่งอ้าง หน้า 79
287. “พระธรรมนูญ” มาตรา 12 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 169
288. “พระไอยการลักษณ์ตระถาก” มาตรา 61 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 159
289. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปูเจดจอมเกล้าฯ..... หน้า 79
290. เพิ่งอ้าง หน้า 80
291. เพิ่งอ้าง
292. “พระธรรมนูญ” มาตรา 14 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 170
293. เพิ่งอ้าง มาตรา 15 หน้า 170 - 171
294. พระราชนิรันดร์ในพระบาทสมเด็จพระปูเจดจอมเกล้าฯ..... หน้า 81 - 82
295. “พระธรรมนูญ” มาตรา 1 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 161
296. “พระไอยการลักษณ์ตระถาก” มาตรา 44 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 150
297. “พระราชนิรันดร์” มาตรา 50 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 153
298. “พระไอยการลักษณ์ตระถาก” มาตรา 80 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 167
299. “*Gin* คำน้ำ }” มาตรา 1 และ 2 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 107 - 109
“ คุยเพลิง ”
300. “พระไอยการลักษณ์ตระถาก” มาตรา 70 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 163
301. “พระราชนิรันดร์” มาตรา 25 ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 46